

ARKEOLOGI OG KULTURHISTORIE Nr. 2-2020. 100 kr

Nytt fra fortiden

SPOR

Graver og
hus på
Forsandmoen

Okkupasjons-
maktens spor

Gravrøysene
på Gyllan –
døderitualer
i tusen år

NTNU
Vitenskapsmuseet

MUSEUMS-
FORLAGET

SPOR

nr. 2-2020, 35. årgang, hefte nr. 70
ISSN 0801-5376

Utgitt av Museumsforlaget og NTNU Vitenskapsmuseet,
Institutt for arkeologi og kulturhistorie

Redaktør Ellen Grav Ellingsen

Fagredaksjon Ellen Grav Ellingsen, Ingvild Sjøbakk og Sissel
Ramstad Skoglund

Fotograf/bildekonsulent Åge Højem

Forlagsredaktør Laila Andreassen

Layout Type-it AS, Trondheim

Trykk 07 Media

Kontakt forlaget for bestilling eller spørsmål om abonnement

Museumsforlaget
Kjøpmannsgata 23
NO-7013 Trondheim
telefon [47] 47 47 87 47
post@museumsforlaget.no

SPOR er beskyttet av lov om opphavsrett til
åndsverk, og avtaler om kopiering inngått med Kopinor.
Ta kontakt med forlaget om du ønsker å gjengi deler av
SPOR, i medieavhengig form.

© MUSEUMSFORLAGET Trondheim 2020

Ved å publisere i dette SPOR overdrar forfatteren retten
til å framstille, mangfoldiggjøre og utgi sitt verk i SPORs
papiirutgave og digitale utgave, til Museumsforlaget.
Forlaget kan videre distribuere verket gjennom databaser
som forlaget samarbeider med. Denne publiseringsretten
er eksklusiv i seks måneder fra utgivelsestidspunktet. Etter
disse seks månedene har gått, kan forfatteren legge ut
verket på sitt eget nettsted eller på nettsted som forfatterens
arbeidsgiver har etablert.

Redaksjonen overtar ikke ansvar for manuskript eller bilder som
ikke er bestilt.

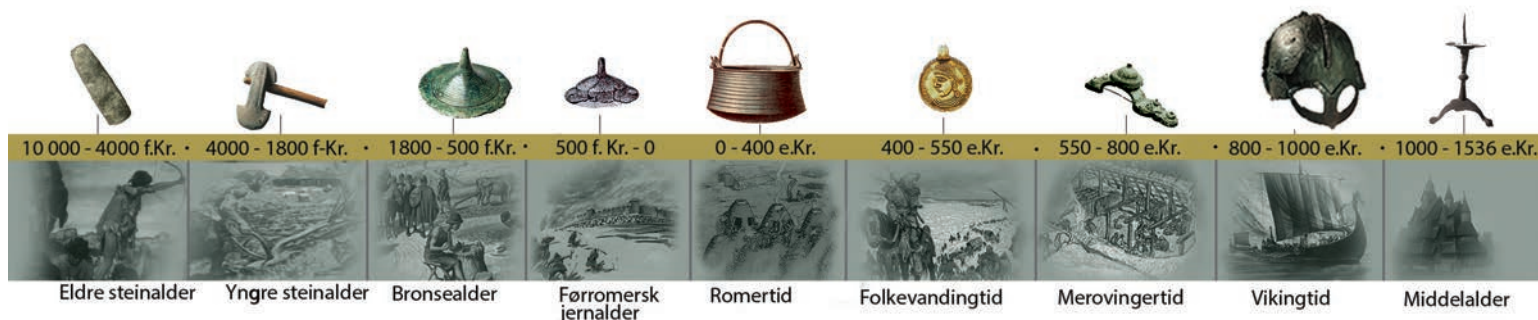
Redaksjonens adresse

SPOR
NTNU Vitenskapsmuseet
Institutt for arkeologi og kulturhistorie
7491 Trondheim

Forsidebilde: Røysene på Gylland, Hovin i Gauldalen.
Foto: NTNU Vitenskapsmuseet

INNHold

- 4** STØRJEFANGST MED SKUTEL
— I FORHISTORISK OG HISTORISK TID
- 8** GRAVER OG HUS PÅ FORSANDMOEN
- 14** MØTEPlass I KVARTSITTBRUDET
PÅ FEMUNDSÅSEN FOR FIRE TUSEN
ÅR SIDEN?
- 19** OKKUPASJONSMAKTENS SPOR
- 26** KORT FORTALT
VESTLANDSØKS FRA LEIRVIKA
- 29** TIDLIG PROPAGANDAPROSJEKT
HJELPER DAGENS ARKEOLOGER
- 35** BERGKUNSTREISEN I TRØNDELAg
- 38** GRAVRØYSENE PÅ GYLLAN
— DØDERITUALER I TUSEN ÅR
- 45** BOKTIPS
- 46** RØYSFELTET PÅ EIKEBAKKEN I KLEPP
KOMMUNE, ROGALAND

LEDER

Arkeologi er tradisjonelt sett et fag hvor vi studerer og forsker på livet til de menneskene som bodde her i forhistorien, basert på de gjenstandene og sporene de har etterlatt seg. I dag jobber arkeologer med langt flere fasetter av kulturhistorien. Selv om kulturminneloven bare freder det som er eldre enn reformasjonen, jobber dagens arkeologer med problemstillinger fra alle perioder.

Spor fra krigens dager preger fremdeles bybildet mange steder i Norge. Imidlertid skal det et trent øye til for å oppdage dem, da både bygninger og andre konstruksjoner gjerne har blitt inkorporert i dagens moderne miljøer og har fått sin funksjon i dagens samfunn. I dette nummeret av SPOR skal vi på en kort vandring gjennom noen av de sporene som fremdeles er synlige i bybildet i Trondheim.

Tyske arkeologer og kulturhistorikere var ofte svært interessert i norsk arkeologi, da de skulle argumentere for grunnlaget for sin ideologi. En rekke tyske forskere var i Skandinavia i forkant av krigen, og noe av arbeidet de gjorde, har vært til god hjelp i moderne tider ved hjelp av ny teknologi.

Men også tradisjonelle arkeologiske undersøkelser gir nye perspektiver. Både i Rogaland og i Gauldalen har arkeologer i den senere tid undersøkt graver og hus, noe som gir oss ny og spennende innsikt i forhistoriske ritualer og ideer.

Vi får også innblikk i mer praktiske sider av det forhistoriske liv. Både gjennom fiskeredsaker og i utformingen av redskaper av kvartsitt. Selv om de praktiske sporene først og fremst forteller om primære behov, forteller de også om samhandling og kulturutveksling blant mennesker som levde for svært lenge siden.

Dette nummeret av SPOR har altså et større mangfold enn vi vanligvis presenterer i tematikk, men ikke minst i tidsspenn.

God lesning.

Ellen Grav Ellingsen
Redaktør

STØRJEFANGST MED SKUTEL – i forhistorisk og historisk tid

En skutel er en type entannet harpun med gjennomboret feste til line. Historiske kilder vitner om at skutelen var viktig for hval- og størjefangsten i Norge fra og med middelalderen og frem til 1900-tallet, men redskapets betydning er sjelden blitt diskutert av arkeologer. Et tilbakeblikk på noen «gamle» arkeologiske funn viser imidlertid at størjefiske med skutel ble praktisert allerede i det fjerde årtusenet før vår tidsregning. Hvordan passer kunnskapen om det eldste størjefisket inn i vårt bilde av fiskeriets utvikling, og hvordan foregikk størjefangst med skutel i steinalderen?

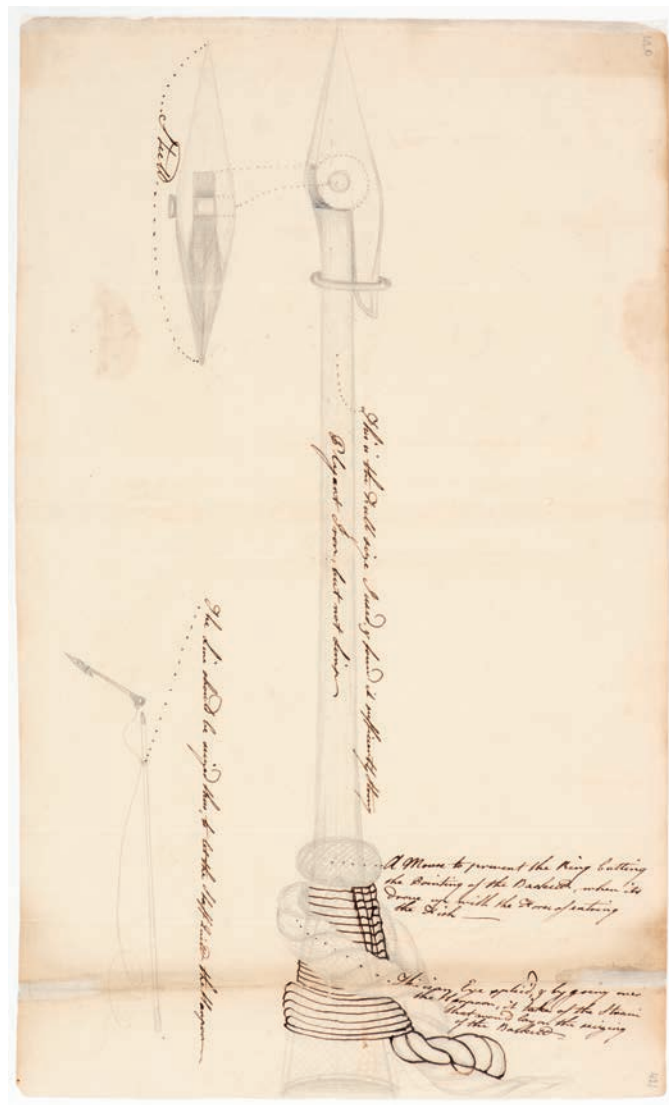

Dronefoto av myra på Jortveit. De første funnene fra 1930-tallet ble oppdaget om lag 1,7 meter dypt i dreneringen sentralt i bildet. Dreneringen kalles i dag Bøinebekken. Foto tatt mot sørøst. Foto: Kulturhistorisk museum / Steinar Kristensen.

Makrellstørjen er en enorm pelagisk fisk som kan veie opptil 600 kilo. Arten ble bortimot utryddet av det moderne fiskeriet grunnet fangst med not, men i tiden før notfisket ble størjen vanligvis tatt med skutel. Skutel, eller «skuttel», er et gammelt ord for harpun. Det spores til det proto-germanske «skutila» og «skutula», og videre til det norrøne «skutill» og «skutull», som betyr *skudd*. I skriftlige kilder er skutelen ofte nevnt i sammenheng med fangst av hval og stor fisk på vestkysten av Norge, men også i selfangsten som foregikk i Østersjøen. De eldste beskrivelsene av skutler i Norge er fra midten av 1750-tallet, og de nevnes da i forbindelse med størjefisket på Sunnmøre. Beskrivelsen til presten og topografen Hans Strøm, fra boken *Physisk og Oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør* (Bind I) fra 1762, er blant de mest detaljerte vi kjenner til:

Dette redskap består av en jernstang, som er 1 alen lang, oven til tykk og innhult, men nedentil smal og spiss, samt forsynet med en kraftig fjær, som bindes opp til stangen med et vidjebånd, men slår seg ut på tvers, så snart båndet surres opp. Fjæren er ei spiss til endene, men oval-rund, tynn og kvass; er og noe sammentrykt og smalere i midten, hvor den festes til stangen, enn ved begge ender. I den hule kant av jernstangen

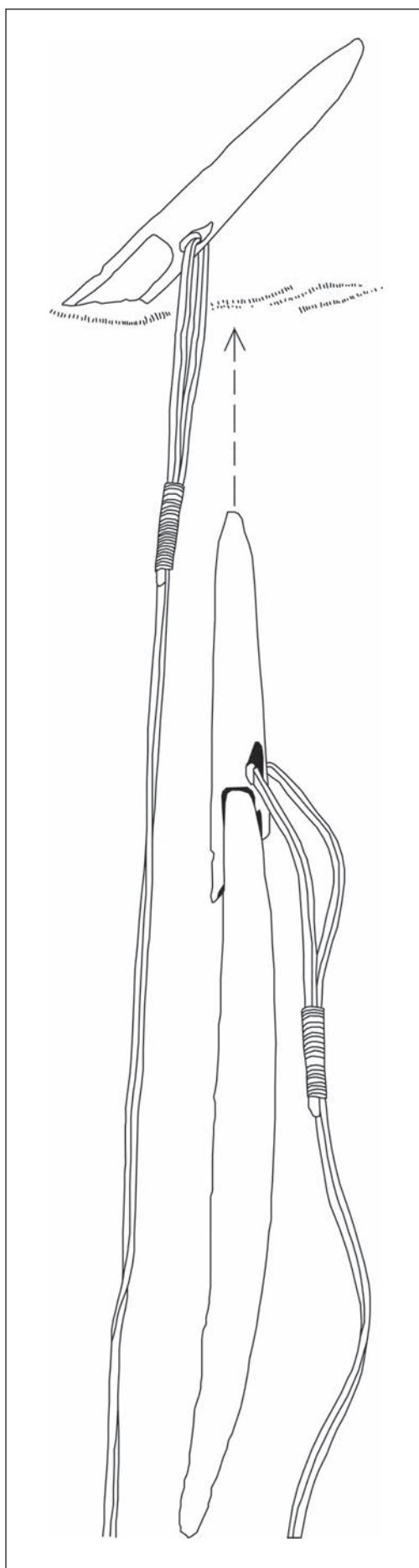

En «grommet harpoon» avbildet i *The Second Voyages of James Cook* fra 1772. Bildet er hentet fra den digitale utgaven på nettsiden til State Library New South Wales (sl.nsw.gov.au, sist besøkt 13.10.2020).

innsettes en trestang, 2 til 3 favner lang, og der nedenfor festes et langt stykke tau eller en såkalt line.

I de gamle kildene nevnes også særskilte typer skutler, som «kveiteskottel» og «brugdeskuttel», uten at vi vet med sikkerhet hvordan disse faktisk så ut. Historiker Ole Lindquist har argumentert for at skutler er avbildet i sammenheng med selfangst i Olaus Magnus' bok *Historia de gentibus septentrionalibus* fra 1555, og på det enda eldre *Carta marina* fra 1539. Slike selskutler ble kalt «skyttlinger» på Gotland og «kuttelo» i Finland. I Storbritannia kalles harpuner med én tann (ofte kalt fjær) og gjennom boring gjerne «grommet harpoon», etter festemekanismen. Den tidligste avbildningen av en slik harpun finner vi i et av James Cooks notater fra 1772. Denne harpunen har den samme grunnleggende oppbygningen og funksjonen som den skutelen fra Norge som Strøm avbildet ti år tidligere.

Skutelen har en kraftig fjær som skyter harpunen ut ved bruk. Illustrasjon: Forfatteren

Fra Sør- og Midt-Norge kjenner vi kun to forhistoriske kontekster som har gitt funn av skutler. Begge kan dateres til perioden yngre steinalder (4000–1700 f.Kr), og skutlene er alle laget av bein eller gevir. To eksemplarer ble oppdaget i en myr på gården Jortveit i Grimstad kommune, i det nåværende Agder fylke, tidlig på 1930-tallet. En av disse gjenstandene ble nylig datert til ca. 3490 før vår tidsregning. En rekke hele og fragmenterte beinskutler ble også oppdaget under de arkeologiske undersøkelsene i Skipshelleren i Vaksdal kommune i det nåværende Vestland fylke. Disse foregikk også tidlig på 1930-tallet. Johs. Bøe, som ledet undersøkelsen av Skipshelleren, påpekte den slående likheten mellom skutlene av bein fra Jortveit og Skipshelleren, og skutlene av jern slik vi kjenner dem fra historisk tid.

At skutler ble brukt til størjefangst også i forhistorisk tid, vet vi gjennom funn av bein på de nevnte arkeologiske lokalitetene. På både Jortveit og Skipshelleren ble det funnet bein fra makrellstørje i kulturlagene. Slike bein er også kjent fra arkeologiske lokaliteter datert til sein vikingtid og middelalder, blant annet på Folkebibliotekstomten i Trondheim og på kaupangen i Borgund på Sunnmøre.

Hvordan skal vi se for oss at størjefangsten langs norskekysten foregikk for flere tusen år siden, for eksempel i nærheten av kjente fangstplasser som Jortveit og Skipshelleren? Først og fremst må vi se nærmere på hvordan denne fangsten foregikk i historisk tid, og da skal vi studere tre dokumenterte beretninger. Hendelsene stammer fra ulike tider og ulike steder på Vestlandet. Strøm beskrev fangsten på Sunnmøre i 1762 slik:

Når størjen fornemmes på fjorden og skal fanges med dette redskap, da tar 2 eller 3 fiskere ut på en båt, hvor den ene står og kaster sild ut, for å lokke størjen bort til båten, den andre sitter og ror sagte frem, mens den tredje står bak i båten, holdende trestangen med skuttelen på i den ene hånden og tauet

Til venstre: Gjenstander av bein og gevir fra Jortveit i Grimstad. De to harpunene i midten har trolig hatt tilnærmet samme funksjon som jernskutler kjent fra historisk tid. Alle gjenstandene på bildet er fra perioden yngre steinalder. Foto: Kulturhistorisk museum / Ove Holst

Til høyre: Gjenstander av bein og flint fra Jortveit. Fiskekroken oppe til venstre og pilspissen av flint ble oppdaget under de arkeologisk undersøkelsene i henholdsvis 2020 og 2018. De resterende gjenstandene ble funnet tilfeldig på 1930-tallet. Fiskekrokene viser at bevaringsforholdene i myra på Jortveit har forverret seg etter at stedet ble drenert. Den øvre kroken, funnet i 2020, er langt dårligere bevart enn den nedre, som ble funnet på 1930-tallet. Foto: Kulturhistorisk museum / Svein V. Nielsen

i den andre; da han ved hjelp av trestangen skyter skuttelen i størjen, så snart den ligger 1 til 2 favner nært (høyere opp kommer den vanligvis ikke) og nærmer seg opp til båten. Kommer da skuttelen dypt ned i størjen, springer vidjebåndet opp, fjæren slår seg på tvers ut i kjøttet til fisken, og trestangen kommer flytende opp av seg selv; men skuttelen sammen med tauet henger fast i størjen, som i begynnelsen løper av sted med største heftighet og trekker båten etter seg hele fjorden gjennom, inntil den etter hvert mer og mer utmattes og endelig vender om igjen, så den passende nok kommer tilbake på samme sted, hvor den ble truffet, og blir der fanget.

Den andre beretningen er fra boken *Afhandling om de Norske Fiskerier*, skrevet av zoologen Jens Rathke fra hans reise langs norskekysten i perioden 1800–1802. Denne fangsten skal ha foregått ved Skogsvåg utenfor Bergen:

... etter troverdige utsagn skal man for en del år siden ha innestengt noen hundre av disse fiskene på en gang i Skogsvåg i Sartor Skibrede med not av basttau og siden etterhvert drepte dem med harpun. Samme sted skal man også ha innestengt en mengde springere og drept dem på samme måte.

Den tredje beretningen er fra Ryfylke, og viser trolig til hendelser som har foregått tidlig på 1900-tallet. Utdraget under er hentet fra historiker Svein Steinsnes' artikkel i *Årbok for Karmsund* fra 1956:

Når dei stakk med skutel og hadde fisken nær nok, kørde dei skutelen i fisken utan å sleppa skaftet. Dei brukte slik kraft at når dei ikkje råka, hende det at dei stupte or båten. Var fisken lenger frå båten, kasta dei skutelen som et spjot. Dei sette lina fast både i jarnet på skutelen og i øvre enden på skaftet, såleis at det var slakk lina mellom dei to festi. Når dei då råka og fisken rykte til, vart skaftet rykt or falen eller hylsa på jarnet og vart hangande i lina. I andre enden på lina var det festa ei blåsa eller ein kagg som dei kasta på sjøen med det same dei hadde råka og fisken drog ut lina. Fisken for avstad, og dei i båten måtte sprengro for ikkje å missa blåsa eller kaggen av syne. Når fisken hadde sprengt seg, kunne dei hala han inn.

Som vi kan se, gir de tre beretningene innsikt i tre ulike, og i den forstand unike, fangstteknikker. Selv om enkelte detaljer kan stilles spørsmålsteget ved – for eksempel at størjen på Sunnmøre til syvende og sist svømte tilbake til stedet hvor den ble harpunert –, ser vi at skutelen spilte en sentral rolle i alle de tre tilfellene. Størjen kunne enten, som på Sunnmøre, lokkes med åte, eller den kunne stenges inne i grunne fjorder som ved Skogsvåg, eller bli tatt direkte fra båt under sildefisaket, slik de gjorde i Ryfylke.

Beretningene gir inntrykk av at skutelen var et viktig redskap for fiskeriet på Vestlandet. Den ofte opportunistiske fangsten impliserer at man hadde skutelen med i båten, uansett hvilket ærend man hadde på sjøen den dagen. Størje var i samtlige tilfeller beskrevet over, en ressurs man høstet når muligheten bød seg, like fullt som man forventet at størjen fra tid til annen ville by seg. Makrellstørjen er, som nevnt, en usedvanlig stor fiske-

Bein fra makrellstørje funnet på om lag 122 cm dybde i sjukt 8 på Jortveit. Funnene viser hvor godt bevart de fem tusen år gamle beinene fortsatt kan være på Jortveit. Foto: Kulturhistorisk museum / Svein V. Nielsen

art i våre farvann, og har vært det til alle tider. Man kan bare tenke seg hva en fangst på hundre størjer kan ha betydd for de små fiskesamfunnene utenfor Bergen på 1700- og 1800-tallet.

At størjefiske med skutel gir seg til kjenne i så forskjellige epoker som neolitikum, middelalder og nyere tid, viser at forskjell i tid ofte ikke er noen god analogi for forskjell i livsform. For det er ingenting i veien for at størjefisaket i neolitikum, for om lag fem tusen år siden, foregikk på om lag samme vis som den som er beskrevet i historiske og skriftlige kilder. Skutlene av bein fra Jortveit og Skipshelleren har en form som muliggjorde den samme praktiske funksjonen som de langt senere tilskuddene av jern, og lokalitetene har ligget godt til rette for slik fangst. På fjorden utenfor Skipshelleren kan den ha foregått i forbindelse med sildefiske, hvor man harpunerte størjen mens den svømte fritt. Det samme kan vi se for oss ved Jortveit, men den store bukta som skjermet Jortveit fra ytterkysten, kan riktignok også ha muliggjort bruk av stengsler, gjerne nøter, for å holde størjen fanget innenfor et større basseng mens fangsten foregikk.

Lesetips

Bøe, J. 1934. *Boplassen i Skipshelleren på Straume i Nordhordland*. Bergen Museums Skrifter Nr. 17, Bergen.
Dybdahl, A. 2018. *Med angel og not. Fiskeutstyr ved kysten fra steinalder til motoralder*. Trondheim: Museumsforlaget.
Nielsen, S.V. og Persson, P. 2020. The Jortveit farm wetland. A Neolithic fishing site on the Skagerrak coast, Norway. *Journal of Wetland Archaeology*, 1–24, doi: 10.1080/14732971.2020.1776495.

Forfatter

Svein Vatsvåg Nielsen er ph.d.-stipendiat ved Arkeologisk seksjon, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo.

GRAVER OG HUS PÅ FORSANDMOEN

Forsandmoen i Rogaland er den største kjente forhistoriske bosettinga i Norge. Utgraving av to store gravhauger, omgitt av ei rekke langhus, bød på muligheter til nye innblikk i gravskikk samt diskusjoner om forholdet mellom de mange hus og gravminner som tidligere er undersøkt på Forsandmoen.

Oversikt over bosettingsområdet på Forsandmoen ved begynnelsen av utgravinga i 2017. Haug 1 er avdekket lengst sør, mot eksisterende masseuttak. Foto: Theo Gil Bell, AM, UiS

byggelsen til tjue samtidige gardar organisert i flere parallelle rekker. Prosjektet representerer ti år med utprøving og utvikling av undersøkelser av bosettingsspor i dyrkamark tilpassa norske forhold.

I 2007 og 2017 ble det gjennomført undersøkelser på Forsandmoen i forbindelse med utvidelse av et masseuttak. Nye utgravinger kan ofte gi unike muligheter til ny forståelse av eldre utgravinger og funn i museenes samlinger, gjennom de stadig endrede spørsmål som stilles og metoder som anvendes. Et viktig spørsmål for undersøkelsen i 2017 var forholdet mellom bygningene og de to gravhaugene som skulle undersøkes, sett i sammenheng med de mange husene og gravene som tidligere er undersøkt på Forsandmoen.

DEKONSTRUKSJON AV TO GRAVHAUGER

Haug 1 lengst sør hadde flere synlige forstyrrelser som heldigvis viste seg å være overflatiske, mens Haug 2 hadde ei stor plyndringsgrop i sentrum. Haugene framsto ellers som svært like i overflata med høyde på 1,2 meter og diameter på henholdsvis 11 og 13 meter. De to haugene skulle vise seg å være alt annet enn like, og illustrerer således den variasjonen og kompleksiteten vi bør ta høyde for ved utgraving av gravanlegg.

Haug 1

I bunnen av haugen var det konstruert et finurlig system av overlappende jord- og steinlag. Tynne jordlag, tolket som skårne torvbrikker, var lagt mellom flere fint sorterte steinlag. To kremasjonsgraver var anlagt i hver sin ende av haugens ytterkant. Grava i vest rommet et dekorert spinnehjul, tre glassperler deformerte av høy varme, et knust spannforma leirkar og brente bein fra ett eller to små barn. Grava i øst besto av brente bein fra et voksent individ, fire glassperler, én dekorert beinkam og skår fra et fint punkt-sirkeldekorert leirkar.

Midt mellom de to kremasjonsbegravelsene lå et rektangulært kullag med en kantmarkering av varmepåvirkte stein. Der ble det funnet to glassperler, ett jernfragment, to runde steiner og én gjennomboret brent bit av eik. Det tykke kullaget omgitt av varmepåvirkte steiner forteller oss at det må ha blitt brent her. Selv om det ikke ble funnet bevarte spor etter brente bein

BARBRO DAHL

Forsandmoen er ei stor moreneslette som ligger i den sørlige delen av Ryfylke, en knapp times kjøretur øst for Stavanger. Her avdekket et forskningsprosjekt på 1980-tallet den største forhistoriske bosettinga vi så langt kjenner til i Norge. 255 langhus forteller om en sammenhengende bebyggelse fra 1500 f.Kr. til 700 e.Kr. I løpet av de fem første århundrene av vår tidsregning vokser be-

Haug 2 omgitt av langhus. Haug 1 ses mot kanten av utgravingsfeltet i bakgrunnen. Foto: Theo Gil Bell, AM, UiS

De overlappende lagene i bunnen av Haug 1 sett skrått mot vest. Gule pinner markerer den østlige kremasjonsgrava. Foto: Barbro Dahl, AM, UiS

i kullaget, lurte vi på om vi kan ha funnet noe så sjeldent som en kremasjonsplass. De døde kan ha blitt kremert midt i anlegget, mens de brente beina og gravgavene har blitt lagt ned som to separate graver i ytterkanten. Radiologiske dateringer og tidfesting av leirkar plasserer de to gravene til 400 e.Kr.

Haug 2

Mens Haug 1 besto av flere samtidige begravelser dekket av ett gravmonument, rommet Haug 2 tre overlappende gravanlegg. Det eldste anlegget var en sirkulær haug bygd opp av

små runde steiner iblandet laus jordmasse. Et halvsirkelformet anlegg ble deretter konstruert noe forskjøvet mot nord, og det var tydelig at de fint anlagte kantsteinene i sørlig ytterkant var skåret ned i den eldre haugen av småstein og laus jordmasse. Den yngste fasen besto av en haug med en diameter på 13 meter som dekket de to eldre gravanleggene.

Midt i den store plyndringsgropa lå et 3,3 meter langt gravkammer. Kammeret tolkes som inkorporert i det halvsirkelformige gravanlegget, men antas også å ha vært benyttet i den yngste fasen, da det lå sentrert i den øverste haugen. Det store kammeret ble nok konstruert for skjelettbegravelse, men det kalkfattige jordsmonnet på Vestlandet gir svært dårlige bevaringsforhold for ubrente bein. Det var også tydelig at kammeret gjennom tidene hadde blitt forstyrret. Toppen av kammeret var dekket av steiner rast ned i plyndringsgropa, og det var innslag av knust glass og annet moderne avfall. En pinsett av bronse ble funnet høyt oppe i østlig ende av kammeret, mens ei rekke gjenstander av jern lå sammenpressa og svært korroderte i bunnen i vest. Blant de sammenpressa jernfragmentene er det identifisert et tveegget sverd med rester av tekstil og skinn, samt seks ulike, fragmenterte kniver. Interessant nok er antallet kniver det samme som antallet identifiserte leirkar i kammeret, noe som kan tolkes i retning av minst seks begravelser.

Ved undersøkelsen av de overlappende gravanleggene ble det påvist spor etter to kremasjonsgraver og spredte leirkar-skår fra minimum fem ulike kar. Ett voksent og ett yngre

Haug 2 under utgraving. Illustrasjon: Theo Gil Bell, AM, UiS

Over: Funn fra grava vest i Haug
1. Foto: Terje Tveit, AM, UiS

Under: Funn fra grava øst i Haug
1. Foto: Terje Tveit, AM, UiS

individ var gravlagt sammen med en stor konsentrasjon av spannforma leirkarskår i en steinpakning anlagt oppå den eldste gravhaugen. Dateringer viser at de ulike gravanleggene har blitt bygget i yngre romertid. Til sammenlikning viser flere av de spannforma leirkarskårene at det store gravkammeret har vært i bruk gjennom hele folkevandrings-tida, fram til 550 e.Kr. På liknende vis kan det tenkes at radiologiske dateringer fra andre gravanlegg også kunne ha avslørt bruksfaser eldre enn det inntrykket vi får ut fra gjenstandsfunn benyttet til å tidfeste kun én begravelse til 400–500-tallet e.Kr. Gravmaterialet fra Forsandmoen illustrerer tydelig at majoriteten av gravminner rommer mer enn én begravelse.

VRIMMEL AV VARIASJON

Haug 1 og 2 representerer samtidige gravminner, i bruk av den samme bosettinga som når sitt største omfang nettopp innenfor dette tidsrommet (150–550 e.Kr.). På overflata var haugene tilforlatelig like, men de to anleggene representerer helt ulike måter å bli stedt til hvile på. Haugene illustrerer på ulike vis den omhu som er lagt ned i omstendelige gravkonstruksjoner, framfor alt eksemplifisert ved de sorterte steinlagene og torvbrikkene konstruert ut fra de samtidige begravelsene i Haug 1. Mens Haug 1 rommer flere samtidige kremasjonsbegravelser forseglet av én haug, besto Haug 2 av tre overlappende gravanlegg og en kombinasjon

Funn fra kullaget i Haug 1. Foto: Terje Tveit, AM, UiS

Gjenstander av jern lå korrodert og sammenpresset i bunnen av kammeret, markert med hvit tråd. Som vannpollen øverst til venstre antyder, besto været under utgravinga i overveiende grad av øsende regn. Foto: Barbro Dahl, AM, UiS

av kremasjons- og skjelettbegravelser som representerte et lengre tidsrom. I begge haugene har flere individer blitt gravlagt sammen, et viktig trekk i gravskikken som ikke ville blitt fanget opp uten beinanalyser som en inkorporert del av arkeologiske utgravinger.

Variasjonen i gravskikk står i en interessant motsetning til de standardiserte bygningene fra samme periode. På Forsandmoen er hovedbygningene fra yngre romertid og folkevandringstid så like at vi kan ane konturene av spesialiserte byggmestre. Til sammenlikning framstår det som om menneskene som levde i disse standardiserte bygningene, spilte på et svært bredt repertoar når de bygget boliger for de døde, både med hensyn til konstruksjon av gravanlegg, gravgjemmer, gravgods og likbehandling. Vi kan undre oss over om denne variasjonen skulle gjøre begravelsene mer

minneverdige for deltakerne. Et viktig likhetstrekk mellom de samtidige bygningene og gravanleggene er lang tids bruk. De store langhusene er preget av reparasjoner og utskiftninger, og i mange tilfeller er nye hus bygd opp på samme sted som foregående hus, med eksakt samme orientering. De store bygningene og gravminnene er bygd for å vare, i en slik grad at perioden yngre romertid og folkevandringstid (150–550 e.Kr.) framstår som en uforanderlig kontinuitet.

På Forsandmoen kjenner vi til tre hauger med store gravkamre som har vært gjenstand for flere begravelser, og alle disse haugene er omgitt av spesielt store bygninger. Da bosettinga skrumpet inn rundt 600 e.Kr., er den eneste gjenværende konsentrasjonen av hus lokalisert ved foten av Haug 2. Selv om det ikke er identifisert begravelser fra merovingertid i Haug 2, tolkes lokaliseringa av den siste husklynga som indikasjon på at haugen fortsatt hadde betydning for beboerne kloss ved. Vi kjenner denne nærheten mellom graver og hus fra de bevarte gardsanleggene i beiteområder i Rogaland, der både tufter og hauger er godt synlige. At denne samlokaliseringa også er å finne i en tettbygd bosetting, der uterommet må ha vært strengt organisert, understreker betydninga av nærhet mellom de levende og de døde. Vi har lenge undret oss over hvorfor alle kjente graver som vi kan tidfeste på Forsandmoen, er fra perioden 150–550 e.Kr., til tross for ei bosetningshistorie på 2200 år og et eksepsjonelt stort undersøkt areal. Det holdes som sannsynlig at forklaringa kan søkes i den tette samlokaliseringa av hus og graver innenfor denne perioden.

Lesetips

Dahl, B.I. 2009. En presentasjon av fire utvalgte hus på Forsandmoen 2007. I Nitter, M. og Pedersen, E.S. (red.), Tverrfaglige perspektiver, *AmS-Varia* 49, s. 87–104. Stavanger: Arkeologisk museum, UiS.

Farbregd, O. 1993. Gravskikk: Vrimmel av variasjon. *Spor* 1/1993: 8–11. Vitenskapsmuseet, NTNU, Trondheim.

Løken, T. 1991. Forsandutgravingene etter 10 år. I Glimt fra de senere års undersøkelser på Forsandmoen. *AmS-Småtrykk* 24, s. 3–10. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.

Løken, T. 1991. Forsand i Rogaland – lokalt sentrum i de sørlige Ryfylkeheiene. Wik, Birgitta (red.), Rapport fra 18. nordiske arkeologkongress, Trondheim 1989. *Gunneria* 64, 207–221.

Forfatter

Barbro Dahl er arkeolog og prosjektleder ved Arkeologisk museum, UiS.

Kvartsittbrudd i steinur, sett mot øst. Foto: Astrid J. Nyland, AM, UiS

Møteplass i kvartsittbruddet på Femundsåsen for fire tusen år siden?

Selv om steinalderen gikk mot slutten, ble det likevel etablert nye steinbrudd for å ha råstoff til pil- og spydspisser. Et slikt stort kvartsittbrudd ligger rett nord for Femunden, på Femundsåsen i Røros kommune i tidligere Sør-Trøndelag fylke. Bruken av bruddet startet i seinneolitikum (etter 2300 f.Kr) og holdt seg inn i førromersk jernalder (til rundt 200 f.Kr.).

ASTRID J. NYLAND

seg selv er bruddet et fantastisk kulturminne, men like interessant er også kunnskapen som bruken av bruddet gir om møter mellom mennesker i en periode da nye tradisjoner, jordbruk og metall introduseres.

KVARTSITTBRUDDET PÅ FEMUNDSÅSEN

Steinbruddet er egentlig ei steinur med små og store kvartsittblokkstein. Den dekker et område på omtrent 2500 m², og avfallet fra steinbryting ligger spredt rundt i ura. Kvartsitten varierer i farger og renhet. I hovedsak består den av grovkorna, mørk blågrå kvartsitt, men har også partier av finkorna, lys blågrå kvartsitt.

Knusespor og avspaltningsarr på kvartsittblokkene vitner om at en brukte annen stein til å dele opp blokkene med. Det er ingen tegn på bruk av ild i steinbrytingen. I ura finnes det soner som kan tyde på at en har samlet stein tilhugget til en viss størrelse. Herfra tok en med seg emner ut til siden av ura for videre bearbeiding. I alle fall seks plasser for bearbeiding er synlige i terrenget som noenlunde runde rydda plattformer, 5–6 meter i diameter. Et sentralt plassert prøvestikk i en av disse viste at plattformen var bygget opp av 40 cm reint kvart-

Kvartsitten på Femundsåsen varierer i kvalitet og farge. Foto: Astrid J. Nyland, AM, UiS

sittavfall. Bruddet er stort; en grov beregning indikerer at det ligger igjen rundt 100 m³ avfall i og rundt ura.

DATERING AV STEINBRUDDET

I seinneolitikum og eldre bronsealder kom en ny steinteknologi i bruk. Til forskjell fra tidligere perioder, der en tok utgangspunkt i flekker slått av plattformkjerner, ble nå avslag og emner flatet hugget i prosessen med å lage spisser. Det vil si

En av flere markante arbeidsplasser i utkanten av ura for videre bearbeiding av kvartsittemner. Foto: Astrid J. Nyland, AM, UiS

– for å gi avslag og emner i ønsket form og tykkelse ble tynne flak presset eller slått inn mot midten av emnet, hele tiden fra to sider. Det ble funnet emner til flatehuggede redskaper i bruddet, men dateringen av bruddet er i hovedsak basert på funnmaterialet fra lokaliteter registrert langs Femunden og nærliggende vassdrag. Kvartsitten fra Femundsåsen var gjennomgående kun brukt til flatehuggede redskaper. Form og utførelse tyder imidlertid på at hovedfasen av aktivitet i bruddet må ha vært i bronsealder, og kanskje inn i førromersk jernalder. Samtidig viser funn av en flott kvartsittdolk type Ib, og emner til slike, at bruddet kom i bruk allerede i sein-neolitikum. Bruddet på Femundsåsen virker altså å ha vært i bruk i perioden 2300–200 f.Kr. Dette er en periode der det skjer raske og store kulturelle endringer i samfunnet, men kan funnene i og rundt steinbruddet fortelle oss noe mer?

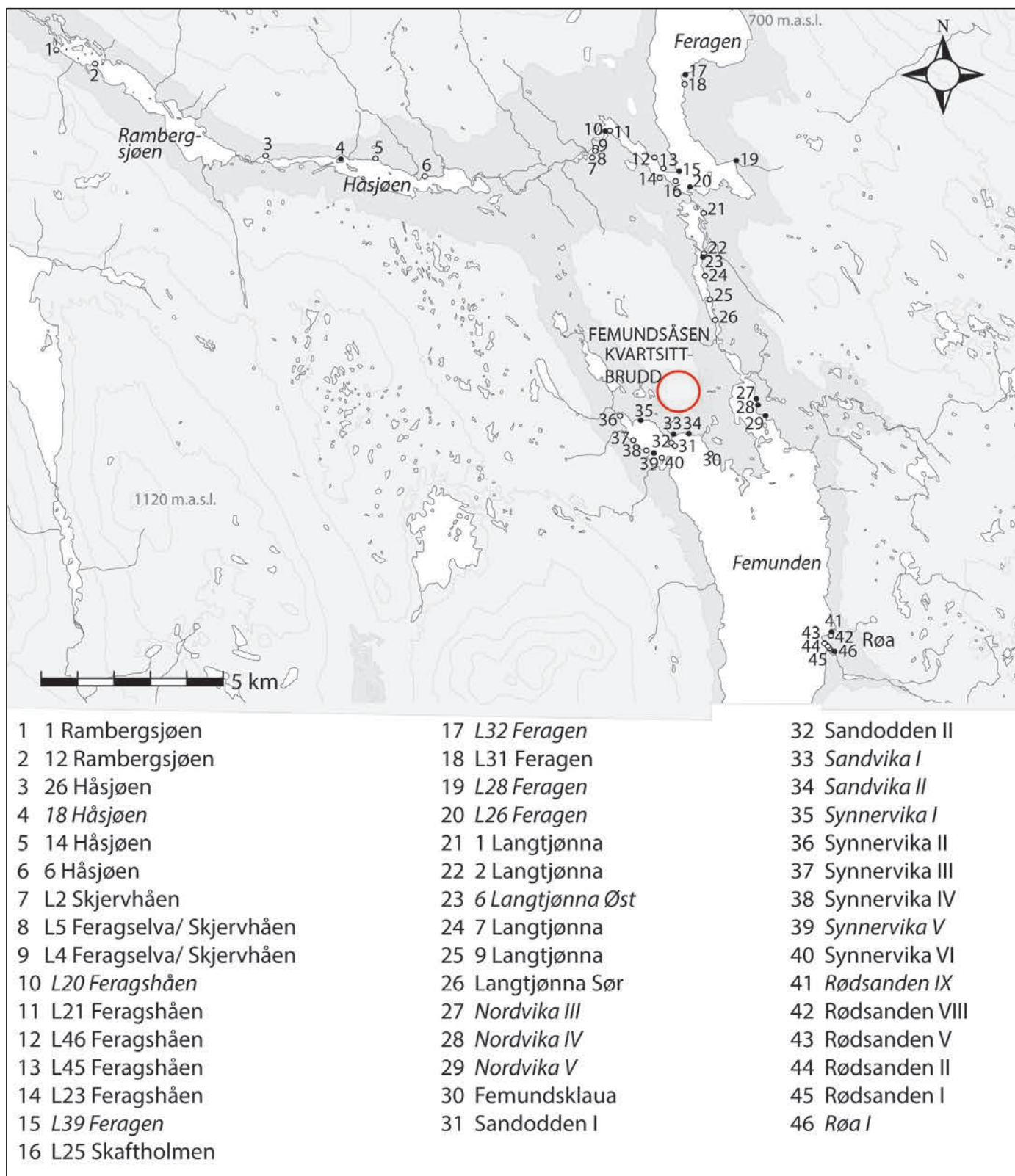
HVORFOR TA MED FLINT TIL ET KVARTSITTB RUDD?

Hva var det som fant sted på Femundsåsen? Hvorfor finner vi importflint i et steinbrudd og en kvartsittdolk lik de som ble laget i Sør-Skandinavia? Jeg tror at Femundsåsen-bruddet var et møtepunkt i regionen i en periode som var preget av

Et emne funnet i bruddet sett forfra og fra siden. Foto: Astrid J. Nyland, AM, UiS

Kart og liste over registrerte lokaliteter rundt Femunden og nærliggende vann og vassdrag der det er funn av kvartsitt lik den fra Femundsåsen kvartsittbrudd. Sorte sirkler markerer funn av flatehuggede spisser eller emner til slike. Illustrasjon: Astrid J. Nyland, AM, UiS

Dolk av type IB (T19723) og et emne til samme type, funnet på Langtjønna sør / L6 (ID.121147 i Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden). Foto: Astrid J. Nyland, AM, UiS

store forandringer. For å forklare dette synspunktet trengs litt bakgrunnsinformasjon. I tiden etter 2300 f.Kr har flere forskere foreslått at samtidig som en gikk over til jordbruk, lærte innvandrende krigere og jordbrukere fra Sør-Skandinavia opp lokale samfunn i den nye steinteknologien (flathugging), som del av den nye «pakka». Å lage en flathugget flintdolk var krevende, og det var nødvendig med god tilgang på flint, samt en opplæringssituasjon der en mester viste en lærling hvordan arbeidet skulle gjøres. I Norge var det imidlertid langt til flintkildene. Trolig er det derfor de aller fleste flintdolkene som er funnet her i landet, er importert. Samfunn i Trøndelag var allerede fra starten av seinneolitikum del av et nettverk hvor én kontaktvei gikk over kjølen fra Trøndelagskysten til kysten av Midt-Sverige – og motsatt.

Så langt er det ikke funnet helårsbosetninger fra seinneolitikum og bronsealder i Røros-traktene, så de mange små lokalitetene langs vann og vassdrag er sannsynligvis sesongvise jaktboplasser. Til jakt trenger en piler og spyd, og kvartsitt fra bruddet på Femundsåsen ble brukt til spissproduksjon. Likevel, bruddet var trolig mer enn en råstoffkilde. Jeg tror grunnen til at vi finner flint i steinbruddet på Femundsåsen, og en kvartsittdolk lik samtidige flintdolker, er at Femundsåsen ble et knutepunkt for kunnskapsutveksling og nettverksbygging i den perioden da jordbruket fikk fotfeste i Sør-Norge. Personen som slo flint, var sannsynligvis del av et nettverk som sikret tilgangen på god flint. En kan tenke seg at denne personen holdt til ved kysten store deler av året, på svensk eller på norsk side, men var på reise enten fra kyst til kyst, eller var ved Femunden på jakt. Kanskje ville vedkommende lære steinteknologien videre, og syntes det var enklere å vise teknologien på flint enn på kvartsitt? Det er vanskelig å lage

en flathugget dolk i blandet kvartsitt, vanskeligere enn om en har fin og ren flint, men i bruddet hadde en mer enn nok stein til å øve med. Gjennom å lage en kvartsittdolk kan også noen ha briljert med sin kjennskap til den nye steinteknologien, og med sin evne til å slå den vanskelige kvartsitten. Jeg innrømmer at tolkningene er usikre, men de kan også bidra til å gi et glimt av hverdagslivet for fire tusen år siden.

ET MANGFOLD AV MÅTER Å LEVE PÅ GARIKDOM

Utnyttelsen av ressurser fra fjell og vidder sluttet ikke da en startet med jordbruk. Kanskje var det nettopp kombinasjonen av nye og gamle tradisjoner, jordbruk og jakt, som gjorde at Trøndelag ble en rik region i bronsealderen? Det arkeologiske materialet fra seinneolitikum og bronsealder i Norge viser et mangfold av måter å leve og utnytte landets ressurser på. I begge disse epokene fantes de som tok direkte del i den nye jordbrukskulturen, grupper som holdt fast på og rendyrket jakt-fangst-fisketradisjonen, og kanskje grupper som kombinerte eldre og nye tradisjoner. Uansett er det sikkert at folk med ulik bakgrunn møtte hverandre og utvekslet kunnskap og varer. Denne artikkelen har vært et forsøk på å skildre en plass der slike møter kan ha funnet sted.

Lesetips

- Apel, J., 2001. *Daggers, knowledge & power: the social aspects of flint-dagger technology in Scandinavia, 2350-1500 cal BC*, Uppsala, Coast to coast project.
- Apel, J. 2008. Knowledge, Know-How and Raw Material - The production of Late Neolithic Flint Daggers in Scandinavia. *Journal of Archaeological Method and Theory*, s. 91–111.
- Nyland, A.J. 2013. Rapport fra arkeologisk forskningsundersøkelse: ID136741 - Femundsåsen kvartsittbrudd, Femundsåsen (Røros østre statsallmenning), gnr. 132, bnr. 307. Røros kommune, Sør-Trøndelag. Arkeologisk rapport (arkiv, Vitenskapsmuseet) (Appendix 1 i Nyland 2016a).
- Nyland, A.J. 2016a. *Humans in motion and places of essence. Variations in rock procurement practices in the Stone, Bronze and Early Iron Ages in southern Norway*. Ph.d.-avhandling, Universitetet i Oslo.
- Nyland, A.J. 2016b. New technology in an existing 'lithic' landscape - southern Norway: a melting pot in the Late Neolithic and Bronze Age. *Fennoscandia*, XXXIII, s. 123–140.
- Prescott, C. 2012. Third millennium transformations in Norway: modelling an interpretative platform. I: Prescott, C. og Glørstad, H. (red.), *Becoming European. The transformation of third millennium Northern and Western Europe* (s. 82–99). Oxford and Oakville: Oxbow Books.

Forfatter

Astrid J. Nyland er førsteamanuensis i arkeologi ved Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger.

Havnelandskapet på Nyhavna slik den fremstår i dag med Dora I i sentrum, Dora II liggende bakenfor. Foto: Trondheim Havn

Okkupasjonsmaktens SPOR

Under andre verdenskrig var Trondheimsfjorden en av den tyske Kriegsmarines viktigste marinehavner. Det ble igangsatt massive byggeprosjekter for å forsvare og drifte fjorden som flåtebase, noe som påvirket landskapet og livet for de som bodde her. I dag, 75 år etter fredsslutningen, finnes fortsatt mange spor etter okkupasjonen. Disse krigsminnene utgjør materielle bindepunkter mellom krigsårene og vår egen tid.

KRISTOFFER ELIASSEN GRINI

Denne artikkelen vil gi et innblikk i hvordan okkupantene omformet landskapet i og rundt Trondheim til militære formål ved å bygge forsvarsverker og -anlegg. For å vise hvordan denne aktiviteten har preget Trondheim helt frem til i dag, vil tre krigsminner fremheves: Persaunet leir, flyplassen på Lade og ubåtbasen Dora. Sporene etter disse anleggene forteller om en ekstraordinær innsats som ikke har historisk parallell i Trøndelag.

DEN HISTORISKE BAKGRUNNEN

Den 9. april 1940 våknet Trondheims innbyggere til tyske krigsskip på fjorden og soldater i gatene. De var kommet for å bli. Nesten med en gang ble byen og omlandet innredet slik at soldater fikk husrom, fly kunne lande, skip kunne repareres, og – ikke minst – at de kunne forsvare seg mot angrep fra luften og fra sjøen.

En av årsakene til at Norge ble invadert, var at den tyske marinen ønsket havner utenfor Tyskland, og med kontroll over Trondheimsfjorden fikk de en base for tokt i Nord-Atlanteren. Fartøyene krevde imidlertid et stort apparat for forsyning og forsvar. Det som fantes, var ikke tilstrekkelig, og en hel infrastruktur måtte bygges opp nærmest fra grunnen av.

Tyske krigsskip deltok i slaget om Atlanterhavet, og Trondheim var en av deres viktigste baser. *Kriegsmarine* klarte imidlertid ikke å utfordre den større allierte flåten, og tyske skip måtte ofte holde seg i havn. I 1942 seilte sågar flesteparten av de tyske skipene i det okkuperte Frankrike til det tryggere Norge. Det førte til at Trondheimsfjorden i perioder hadde den største ansamlingen av tyske krigsskip i Europa, der de lå – relativt trygge for fiendtlige fly – langt inne i fjorden i Åsen og på Frosta. Slagskipet «Tirpitz» lå i Fættfjorden i lange perioder, og forankringsblokkene kan sees den dag i dag. Fordi overflateskipene for det meste lå i havn, satset tyskerne på ubåter. I Trondheim ble ubåtbasen Dora bygd, og derfra seilte ubåter ut på månedslange tokt for å angripe allierte konvoier i Nord-Atlanteren.

For å beskytte Trondheim og fjorden ble det bygd store kystfort. Fort og kanoner ble anlagt på steder som Ørlandet, Agdenes, Storfosna og Hemnskjela. Disse forsvarsverkene inngikk i Atlanterhavsvollen, en over 2500 km lang forsvarslinje som strakk seg gjennom hele det okkuperte Europa, fra Biscaya-bukta og helt opp til Finland.

På grunn av Trondheims strategiske stilling fantes det planer om å bygge en enorm marinebase på Øysand, rett sør for byen.

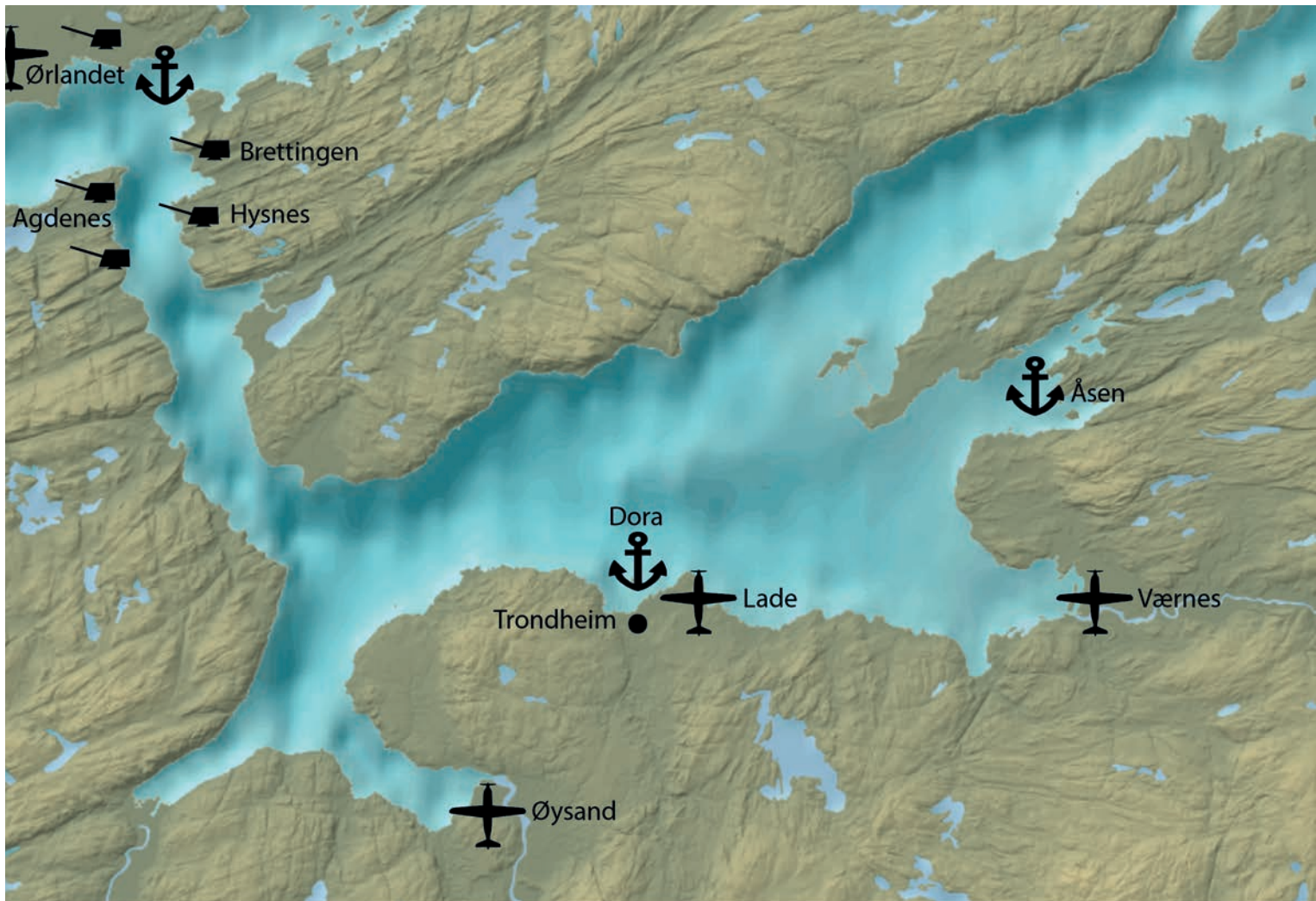
Ikke bare skulle det anlegges et verft for å bygge slagskip, men Hitler ønsket å bygge en marineby for 250 000 tyskere, en tysk enklave i Norge. For å knytte byen sammen med Tyskland planla man firefelts motorvei fra Trondheim til Halden og videre over Øresund til kontinentet. Alle planene ble lagt på is da den tyske krigslykken snudde, men Trondheim forble like fullt en viktig marinehavn fram til krigens slutt.

MILITÆRLEIRER

Til å være i en liten by i utkanten av Europa var den militære aktiviteten i Trondheim svært høy. På det meste stod bortimot 70 000 tyske soldater i regionen, et betydelig antall sammenlignet med det samlede innbyggertallet i de to Trøndelagsfylkene (om lag 300 000). Alle soldatene måtte innkvarteres i leirer som oftest måtte bygges opp fra grunnen av. Også skoler, gårdsbygninger, haller og forsamlingshus tatt i bruk som forlegninger.

En av de største leirene i Trøndelag var Persaunet leir i Trondheim. Der holdt ubåtmannskaper til. Dette var en våpengren med høy prestisje, men tjenesten var lite glamorøs og svært farlig. Nesten 75 % av alle tyske ubåter ble

Kart over fjorden med de viktigste kystfortene, havnebasene og flyplassene markert. Kart: Kristoffer E. Grini

Lager- og tilfluktsbunker med plattform for luftvernkanoner på toppen. Til venstre ligger et av forlegningshusene, til høyre ligger en nyoppført boligblokk. Foto: Kristoffer E. Grini

Luftfoto av Persaunet leir i 1947 som gir et godt bilde av hvordan leiren så ut under krigen. Fra www.norgebilder.no

senket, slik at når en ubåt seilte ut, var forventningene til å se den igjen lave. Derfor hadde ubåtpersonell mye bedre forpleining enn andre soldater. Dette gjenspeiles i den høye bygningskvaliteten på Persaunet leir. Forlegningsbygningene var store og forseggjorte, og et ubåtmannskap på om lag 50 mann disponerte hvert sitt bygg. De hadde messe, offiserskaserne, idrettsplass, badstue og svømmebasseng på området.

I dag står Persaunet leir godt bevart. Det norske forsvaret overtok leiren og brukte den nærmest uendret i seksti år. Noen nye bygninger ble oppført, men i samme stil som de tyske. I årene 2005–2007 ble leiren solgt og omgjort til boligområde. Bygningene ble fredet, kasernene ble omgjort til boliger og messebygningen til restaurant. Da leiren fremdeles var uferdig ved krigsslutt, har man sågar fullført deler av reguleringsplanen fra krigens dager ved å bygge bolighus som

Et av forlegningshusene i Persaunet leir, sannsynligvis brukt av et helt ubåtmannskap mens de lå i havn. I dag leiligheter.
Foto: Kristoffer E. Grini

Foto av Persaunet leir tatt i 1950 av Widerøes flyveselskap. Foto fra Gunnerusbibliotekets spesialsamlinger

ligner de opprinnelige, symmetrisk tilpasset leirens grunnplan. Idrettsplassen finnes fremdeles, det samme gjør den laftede badstubygningen. Betongbunkere står også igjen. To av disse er *hochbunker*, store bygninger med mesteparten av bygningsvolumet over bakken og med plass til hundrevis av personell. Leirens gode stand og den nye, tilpassede arkitekturen gjør den til et av regionens best bevarte krigsminner.

FLYPLASSER

Flyplasser var sentrale i forsvaret av fjorden og byen. Før krigen var Værnes den eneste flyplassen i regionen, men i løpet av krigsårene ble det bygd og utvidet nye landingsplasser på Øysand, Ørlandet og Lade. Værnes ble modernisert med hangarbygninger og rullebaner av betong, noe som gjorde den aktuell som regionens hovedflyplass etter krigen.

På jordene på Lade, rett utenfor Trondheim sentrum, landet det tyske fly allerede i invasjonssdagene. Området ble raskt planert og utbygd med store og små hangarer, luftvernstillinger, kommunikasjonssentral og forsvarsverker. Rullebanedekket bestod delvis av trerammer fylt av sand, delvis av planker. Herfra skulle tyske jagerfly beskytte Trondheim havn. Flere ganger gikk fly opp for å avskjære allierte fly som kom innover byen. Ved ett tilfelle ble flyplassen angrepet for å lede oppmerksomheten vekk fra et større angrep mot «Tirpitz» i Fættensfjorden.

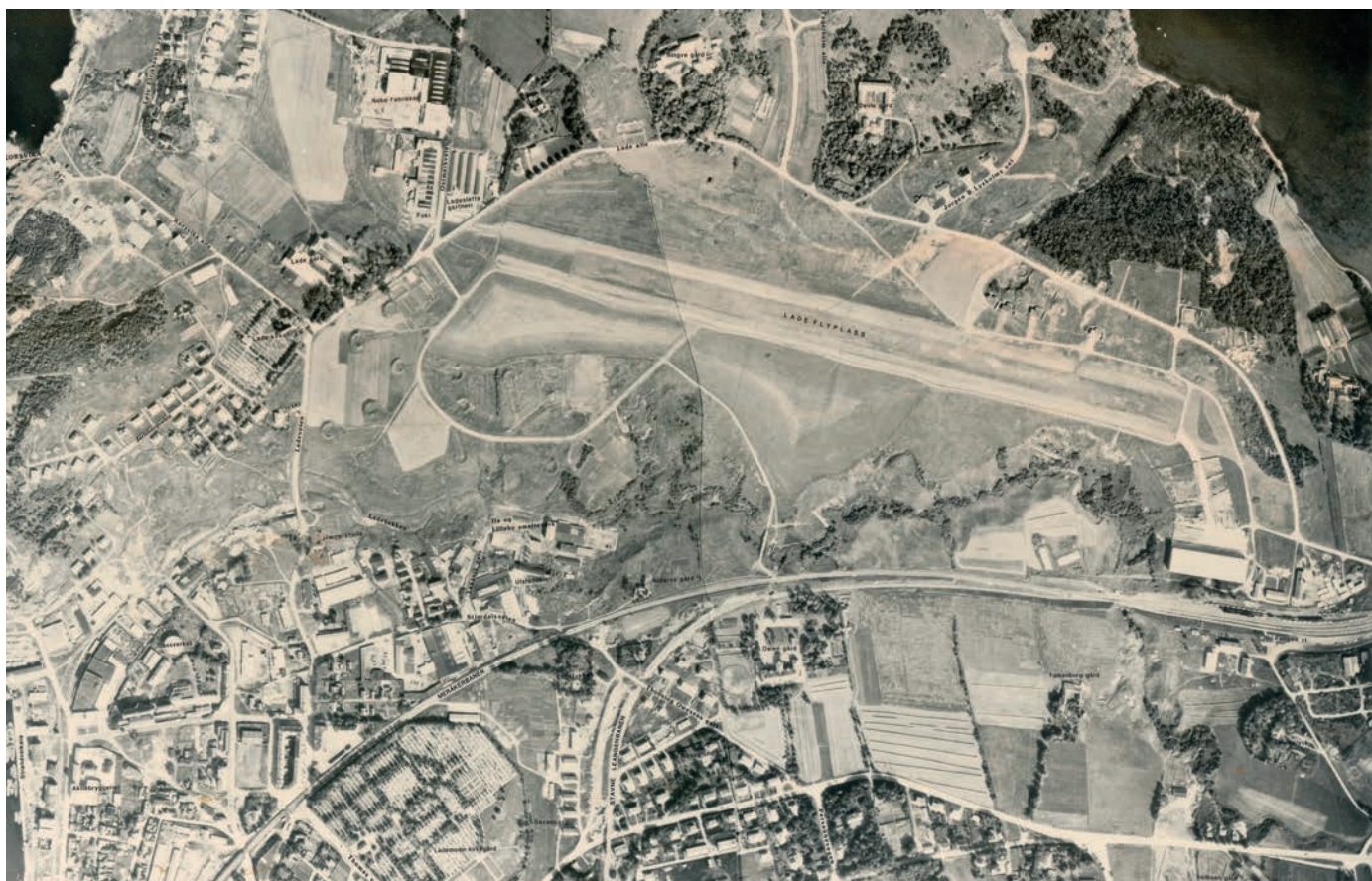
Etter krigen var det i flere år diskusjon om flyplassen skulle bevares. Kommunen hadde ønsket en bynær landflyplass siden 1930-tallet, så på 1950-tallet kunne man fly fra Lade med Braathens, Widerøe og Trøndelag flyselskap. Kostnadene ved å oppgradere rullebanen viste seg imidlertid å være for høye, dessuten trengte Trondheim arealer for industri. I 1965 ble flyplassen nedlagt, og området har siden utviklet seg til det industri- og næringsområdet det er i dag.

Noen spor etter flyplassen finnes imidlertid fortsatt. Først og fremst den planerte og rette landskapsstrukturen. På Haakon VII's gate kjører man parallelt med landingsstripen. Den flate rullebanen var også gunstig for byggingen av idrettsanlegget på Lade. Boligområdene nord for rullebanen er anlagt rundt flyplassens adkomstveier og taksebaner. Forhøyningene i bakken på lekeplassene ved Lade kirke og på Devle er splintskjul hvor fly stod beskyttet av jordvoller. Den store flyverkstedhallen er også bevart, i dag omgjort til kjøpesenter, med et lite lekefly stående utenfor som peker til stedets opprinnelige bruk.

HAVN

På Nyhavna i Trondheim ble et *Kriegsmarine*-verft opprettet, hvor man med en voldsom innsats fra og med 1941 forserte arbeidet med å bygge ubåtbasen Dora, et havnelandskap med to massive bunkere hvor ubåter og andre fartøy kunne reparere-

Flyfoto av Lade flyplass på starten av 1950-tallet, mens den ennå var i bruk. Tatt av Widerøes flyveselskap. Foto: Fra Trondheim byarkiv

res. Arbeidet var svært komplisert og krevde tusenvis av arbeidere, hundretusenvis av kubikkmeter med sement, mengder med armeringsjern og store anleggsmaskiner. Da det lokalt fantes verken industri eller kompetanse for prosjekter av et slikt omfang, måtte det meste sendes fra kontinentet. Nok et problem var at man i grunnarbeidet ikke traff grunnfjell, så man måtte i praksis lage sitt eget ved å støpe en betongsåle i bunnen av bygningene.

Arbeidet ble ledet av *Organisation Todt*, en tysk, halvmilitær anleggsorganisasjon. De ansatte en mengde underentreprenører fra hele Europa, også fra Norge. I tillegg ble det brukt tvangsarbeidere og krigsfanger i deler av byggingen. Hver morgen og kveld marsjerte sovjetiske krigsfanger fra fangeleirer i Østbyen til og fra Dora, der de ofte ble drevet umenneskelig hardt. Til tross for den store og av og til hensynsløse innsatsen ble bare den ene bunkeren fullført, Dora I. Dora II står fremdeles kun 65 % ferdig.

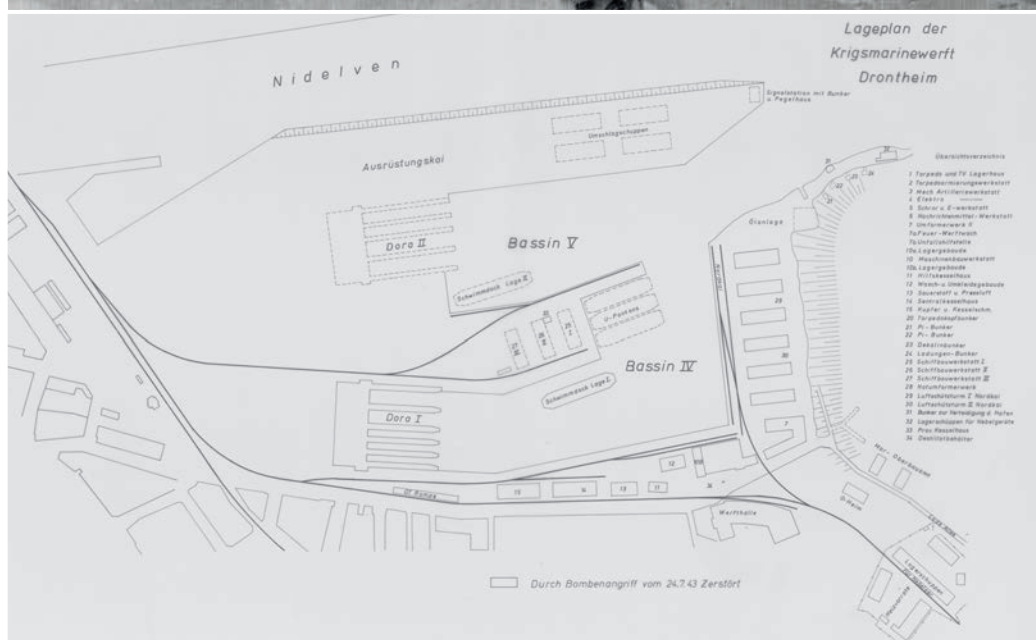

Tidligere splintskjul for fly på Devle, Lade. I dag lekeplass. Foto: Kristoffer E. Grini

Etter krigen tok Forsvaret Dora i besittelse, og den fortsatte sin funksjon som ubåtbaser, denne gangen for det norske Undervannsbåtvåpenet. Over tid ble den imidlertid for kostbar å drifte, så Forsvaret solgte seg ut i 1961. Selve bunkerne var det lite man kunne gjøre noe med. De har to til tre meter tykke vegger og tak, og forsøk på å fjerne dem innebar enorme kostnader og en betydelig sikkerhetsrisiko. Stedet har derfor siden vært i bruk som Trondheims industrihavn.

Det er nærliggende å forestille seg at Doras utseende har lagt føringer for både bruk og oppfatning av området i ettertid. Massive grå fasader av betong og tegl har knyttet stedet til minner om krig og tvangsarbeid. Den siste tiden har situasjonen riktignok endret seg. Store revitaliseringsplaner foreligger for havna. Det som tidligere ble sett på som stygge og ugjestmilde omgivelser, sees i større grad som arkitektonisk spennende. Ikke minst er stedets krigshistorie fremhevet, og deler av fasadene på flere bygninger er fredet. Dora har tatt plass som et av landets største og mest unike krigsminner.

Over: Dora, slik den fremstod delvis som en byggeplass ved freden i 1945. Foto: Fra Trondheim byarkiv

Til venstre: Kart over Dora fra krigen, slik havnelandskapet var planlagt. Fra: Trondheim byarkiv

FRA KRIG TIL KULTUR

Disse eksemplene viser at okkupasjonstiden fremdeles gjør seg gjeldende i landskapet i dag. Den store anleggsaktiviteten og de dramatiske hendelsene som foregikk under krigen, påvirker fremdeles hvordan Trondheim utvikler seg. By- og landskapsutviklingen tar i mange tilfeller utgangspunkt i anlegg oppført under okkupasjonen. Fordi okkupasjonstiden er en viktig og dramatisk periode i norsk historie, bør utviklingen ta hensyn til sporene etter den. Som materielle bindeledd mellom fortid og nåtid kan krigsminner bære med seg historier, minner og lærdom om fortiden inn i fremtiden.

Lesetips

Brox, K.H., Hansen, H. og Sivertsen, K. 2015. *Bunkeren: Trondheim under hakekorset*. Trondheim: Communicatio Forlag.

Cadamerteri, J.P. og Thuestad, A.E. 2020. Okkupasjonens kulturminner: Dokumentasjon og overvåking av andre verdenskrigs kulturminner ved hjelp av flyfoto. *Heimen*, 57(2), 101–118.

Frøland, H.O. 2018. Organisation Todt som byggherre i Norge. *Historisk tidsskrift*, 97(03), 167–188.

Jasinski, M.E., Soleim, M.N. og Sem, L. 2012. "Painful heritage": Cultural Landscapes of the Second World War in Norway: A New Approach. I (s. 263–273). Oxford: Archaeopress, cop. 2012.

Stratigakos, D. 2020. *Hitler's Northern Utopia: Building the New Order in Occupied Norway*. Princeton: Princeton University Press.

Forfatter

Kristoffer Eliassen Grini er ph.d.-stipendiat ved Institutt for historiske og klassiske studier, NTNU.

Vestlandsøks fra LEIRVIKA

EYSTEIN ØSTMØE

Under arkeologisk utgraving av en steinalderlokalitet ved Leirvika ved Valsøyfjorden i Heim kommune ble det i 2019 funnet en godt bevart vestlandsøks.

Dette er en øksestype som først ble identifisert av Anton Brøgger i 1907, og kalt vestlandsøks, fordi den ofte opptrer på Vestlandet og sjelden på Østlandet. Typen finnes imidlertid også i Sverige og Finland. Øksen er antakelig av bergarten diabas. Den er slipt og har et firesidig tverrsnitt, og er lett buet i ryggflaten. Vestlandsøksen dateres vanligvis til midten av yngre steinalder (3300–2600 f.Kr.). Det passer med våre to dateringer fra boplassen. Strandlinjekurven for Leirvika støtter også opp om en strandnær bosetting her rundt 3000 f.Kr.

Det ble utvunnet mye diabas i steinalderen. Bergarten finnes ikke lokalt ved Leirvika, men kommer sannsynligvis fra Stakaneset ved Florø. Undersøkelser har vist at det her har blitt utvunnet diabas i over fem tusen år! Utvinningen har foregått ved hjelp av oppvarming og nedkjøling av berget, og ved direkte hamring. Dette har så blitt bearbeidet, ikke langt ifra steinbruddet, til mer håndterbare steinblokker. Emner eller ferdige økser har senere blitt tatt med for videre distribusjon. Diabasen fra Stakaneset er grønnlig – med innslag av hvite krystaller.

Øksa er laget i grønnstein, og er utrolig nok nesten skarp etter nesten 5000 år i jorda. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Foto av øksas ulike sider viser hvordan den er slipt. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Lokaliteten ligger ned mot sjøen ved Leirvika i Valsøyfjord. Foto: Forfatteren

Kjersti Gjerde Krogsæter var veldig fornøyd med funnet. Foto: Forfatteren

Romsdal, Sunnmøre samt Sogn og Fjordane har vært hoveddistribusjonsområder for diabasøkser. I Rogaland og Hordaland er det grønnstein fra Hespriholmen som dominerer, og grensen mellom bruken av disse råstoffene kan være spor etter befolkningsgrupper med ulik sosial og territorial identitet. To tredeler av alle økser på Vestlandet blir i bruksperioden til disse bruddene lagd av enten diabas eller grønnstein.

Steinbruddene på Stakaneset hadde i år 3000 f.Kr. allerede vært i drift i over fire tusen år, og steintypen herfra må ha vært godt kjent for sine egenskaper. Stakaneset kan ha hatt stor betydning for menneskene i steinalderen, og folk langt unna kan ha hatt kunnskap om råstoffkilden og kjent til myter om stedet. Bruk av steintypen og kontroll over steinuttaket kan ha markert tilknytning, status og gruppetilhørighet. Uttaket av diabas fra Stakaneset opphørte ca. 2500 f.Kr. Da kom jordbruket inn for alvor, og redskapsbehov og bostedstradisjon ble for mange vesentlig endret.

Vi kan ikke helt sikkert vite hvordan en øks av denne typen havnet i Leirvika, som ligger over 240 kilometer unna i luftlinje, og en god del lenger langs sjøveien. Det er neppe menneskene som oppholdt seg på Leirvika som har vært ved Stakaneset og hentet ut diabas. Øksa har nok i ferdig eller halvferdig format vært gjenstand for byttehandel eller gavegiving.

Forfatter

Eystein Østmoe er arkeolog, ansatt ved NTNU Vitenskapsmuseet.

*Menneske- og dyrefigurer ble dokumentert på
Rødøy I. Den fragmenterte skiløperfiguren ses
øverst til høyre. Foto: Gutorm Gjessing 1933*

TIDLIG propaganda prosjekt hjelper dagens arkeologer

Bergkunstbegrepet omfatter malerier på hellere og i huler, skårne og hugde figurer på berg eller steiner. Vi vet ikke hvorfor bergkunsten ble laget, men det finnes mange teorier og tolkninger rundt dette. De mange figurene bergtar oss som publikum, og vi vil prøve å forstå hvorfor de fortidige menneskene hugde «historier» inn i berget. Interessen for bergkunsten har i lange tider pirret folks nysgjerrighet, og fikk uventet oppmerksomhet av de tyske nazistene i mellomkrigstiden.

LENE VESTRUM KIRKHUS

BERGKUNSTEN BERGTAR

Det er vanskelig å datere bergkunsten, men gjennom tidene har en likevel fått en viss oversikt over alderen på den. Bergkunsten fra steinalder (veidetradisjon) er ofte store og naturalistiske figurer. Materialet består i hovedsak av dyrefigurer, og her i Midt-Norge finner vi gjerne avbildninger av hjortedyr, båtfigurer, hvaler, fugler og fisker. Disse ble gjerne hugget nært vann.

I den noe yngre bergkunsttradisjonen (jordbrukstradisjon) fra bronsealder til eldre jernalder, finner vi ofte større variasjon i motivsammensetningen: domestiserte dyr som hest, skålgroper, fotsåler og menneskefigurer. Båten er likevel det dominerende motivet. Båtfigurene har hatt betydning gjennom hele bergkunsttradisjonen, og i Midt-Norge finnes båtfigurer på felt som også i forhistorien var i god avstand fra vannkilder.

Et vellykket formidlingstiltak når det gjelder bergkunsten i Midt-Norge, har vært arrangerte nattlysinger på bergkunstheltene. Her kan man oppleve hvordan figurene blir «levende» ved å leke med lyset over bergflaten i skumringen. Det unike med bergkunsten er at den fortsatt finnes i landskapet, og kan

oppleves av alle. Dermed kan alle som vil, dra og besøke de feltene som er tilrettelagt. Det byr imidlertid også på en del utfordringer.

Ved å la bergkunstheltene ligge åpne gis det rom for fantastiske opplevelser for publikum. Bergflaten kan virke solid, men bergkunsten er et sårbart kulturminne som stadig blir utsatt for naturens krefter, og bergflaten tæres av vær og vind. De tilrettelagte feltene blir derfor tildekket i vinterhalvåret for å skåne bergkunsten, blant annet for store temperatursvingninger.

Menneskelig påvirkning er en annen faktor, og den har kanskje enda større skadepotensial. Dessverre opplever slike åpne lokaliteter stadig hærverk, til tross for at de er automatiske kulturminner beskyttet av kulturminneloven. Dette er ikke noe nytt fenomen, og opplevs på mange tilrettelagte felt. I 2016 skjedde det på et felt i Nordland.

Men la oss først gå noen tiår tilbake i tid.

Utsikt mot bergkunstfeltet og fjorden. Feltet ligger til høyre for skuret. Foto: Gutorm Gjessing 1933

RØDØY, ALSTAHAUG I NORDLAND

Rødøy ligger på kysten av Helgeland, og du kan nå feltet etter en båtferd over til den røde øya. Serpentin i berget gir fargen, mens selve bergkunsten ligger på en skifrig bergart. Feltet på Rødøy er tilrettelagt og åpent for publikum. Det har også blitt jevnlig skjøttet av Nordland fylkeskommune.

Bergkunsten på Rødøy ble oppdaget i 1929 av Edvard J. Havnø. Det ble gjort en foreløpig arkeologisk undersøkelse og dokumentasjon av museumsbestyrer ved Oldsaksamlingen i Trondheim, Theodor Petersen, høsten 1930. Figurmaterialet viste seg å være så interessant at Gutorm Gjessing fikk i oppgave å gjøre en grundig arkeologisk dokumentasjon av bergkunsten høsten 1933. Det var under dette arbeidet at figurer av to skiløpere ble oppdaget.

Den første skiløperen kom til syne på bergflaten da et tykt lag torv ble fjernet. Bergflaten var av blankslippt skifer, og sto i kontrast til den ellers så røde øya. Figuren var veldig tydelig etter avtorvingen, og til tross for de grunne linjene som utgjør figuren, var huggesporene markante. Figuren ble tolket som en skiløper som holder et fangstredskap. På figurens hode er det hugget inn to horn.

En annen mulig skiløper på Rødøy var såpass fragmentert og erodert at det var vanskelig for Gjessing å si med sikkerhet

«Skiløperen». Skienes lengde var 35,5 cm, og høyden fra hornene til nedre ski 15,5 cm. Foto: Gutorm Gjessing 1933. «Skiløperen» ble mer allment kjent på 1990-tallet, da den blant annet ble brukt som piktogram under OL på Lillehammer, og den har blitt observert som avbildninger på putetrekk i Sveits. En fortelling beretter at motivet er brukt som logo på en skiklubb i Australia.

hva figuren forestilte. Hvorvidt dette faktisk dreier seg om en skiløper, er fremdeles omdiskutert. Det er flere bergkunsthforskere i dag som mener dette er motiv av en mann som

padler stående i en kano, og at det ikke er en skistav, men en åre han holder.

Foruten skiløperne ble det dokumentert to elgfigurer, to hvalfigurer, to båtfigurer, og Midt-Norges eneste selfigur.

Det en ikke visste da, var at den nordiske bergkunsten ville få en ny og annerledes oppmerksomhet i årene som fulgte.

EN MØRK FORTID – AHNENERBE

I 1929 gikk USA inn i en økonomisk krise som også fikk ringvirkninger for mange land i Europa. For Tyskland, som allerede var vanskelig stilt etter første verdenskrig, rammet dette ekstra hardt. Med mangel på eksport og import førte dette til stor arbeidsledighet (og alle følgene av dette). Med valgløfter om en bedre tid og bedre økonomi vant Hitler tereng og ble leder av NSDAP, og deretter rikskansler i 1933. Parallelt med landets oppgangstid skjedde en gradvis og brutal fremferd i samfunnet innenfor rasepolitikken. Teorier om menneskeraser fra 1800- og tidlig 1900-tall ble videreutviklet, og tanken om den ariske rases overlegenhet ble dyrket og fremmet. For å legitimere sine påstander ble blant annet arkeologisk materiale, gjerne fra de nordiske land, misbrukt til fulle av regimet.

På 1930-tallet ble det nasjonalsosialistiske forskningsinstituttet *Ahnenerbe* (forfedrearv) opprettet av historikeren Herman

Herman Wirth fra sin tur til Tanum i Sverige i 1935. Foto: Carl Amunder. Kilde: Svenskt Hällristnings Forsknings Arkiv (www.shfa.se)

Wirth og lederen for SS (Schutzstaffel), Heinrich Himmler. Forskningsinstituttet ble godt etablert, med mange ansatte forskere og historikere, som blant annet hadde som mål å finne germanernes opprinnelse.

Arbeiderne er i gang med gipsavstøpningen i Tanum, 1935. Foto: Herman Wirth. Kilde: Svenskt Hällristnings Forsknings Arkiv (www.shfa.se)

En kopi av gipsfiguren ble gitt i gave fra Das Ahnenerbe til DKNVS, museet. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Wirth forsket på symboler og så på helleristningene som uttrykk for en nordisk urkultur. Dette passer godt inn i tyskernes visjoner om å trekke direkte linjer tilbake til den arkaiske urgermaneren. Ved å bruke arkeologisk materiale, deriblant helleristningene, kunne regimet støtte opp om sine teorier. Som ledd i å finne det som ble betegnet som det urariske symbol- og skriftspråket, reiste Wirth rundt i Sverige, Norge og Danmark i årene 1935–36 for å lage gipsavstøpninger fra de mange helleristningsfeltene. Wirth mente helleristningene var «nøkkeldokument i beretningen om den germanske urtidens kultur og religion» (Luitgard Löw – Jakten på Germania).

Etter et møte med leder for Oldsaksamlingen i Oslo, professor Anton W. Brøgger, fikk Wirth tillatelse til å utføre et slikt arbeid i Norge, såfremt en kopi av avstøpningene kom museene i hende. En kan i ettertid spørre hvorfor tyskerne fikk tillatelse til å lage kopier av bergkunsten her i nord. Motviljen må ha vært der. Det bør i den sammenheng nevnes at professor Brøgger gjennom en rekke artikler advarte og viste sin motstand mot den politiske utviklingen som skjedde i Tyskland. Sammen med tre kollegaer ble han derfor arrestert

av sikkerhetstjenesten i 1941, og måtte sone ett år under harde kår på Grini fangeleir.

Wirth og hans kollegaer gjennomførte sine reiser til bergkunstfeltene i Norge i august 1936. På sin tur innom Beitstad i Steinkjer lagde de avstøpninger av det store Bardalfeltet. Feltet var så stort at de måtte bruke tolv plater for å dekke all bergkunsten. Turen gikk så videre opp til Rødøy på Helgeland. Her ble det tatt avstøpninger av begge skiløperne. Tilbake på museet i Trondheim bearbeidet Wirth avstøpningen og fikk laget positive avtrykk av de utvalgte lokalitetene og figurene.

De store avstøpningene skulle brukes i forskningssammenheng og stilles ut i et friluftsmuseum i Tyskland. Planene om et slikt utendørs museum ble imidlertid kansellert, og avstøpningene ble lagt på et lager i Mecklenburg. Innen Wirths avgang fra Ahnenerbe i 1938 hadde han rukket å lage 221 avstøpninger fra Sverige, Norge, Danmark og Tyskland. De store platene dekket totalt 380 kvadratmeter. I dag skal det fortsatt finnes 52 positive avstøpninger som tidligere var lagret i det østerrikske Felsbildermuseum i Spital am Pyhrn, men som i dag oppbevares ved Svenskt Hällristnings Forsknings Arkiv.

GAMLE SPOR – NYE MULIGHETER

I løpet av sommeren 2016 ble det utført hærverk på feltet Rødøy i Alstahaug i Nordland. Det var spesielt den omdiskuterte skiløperen – eller kajakkpadleren – som fikk irreversible skader. Rødøy har mistet sin opprinnelige opplevelsesverdi for publikum og et viktig forskningsgrunnlag.

Etter denne hendelsen ble det behov for å tenke nytt rundt formidlingen av bergkunsten på Rødøy. Øya ligger allerede i utgangspunktet utilgjengelig for folk flest, og det er bare mulighet å komme seg dit med båt. Kan man fortsatt drive formidling av denne kulturskatten etter hærverket?

Heldigvis finnes det en gipsavstøpning fra 1930-tallet av den ødelagte skiløperen. Den ble gitt i gave fra Ahnenerbe etter Wirths til Norge i 1936, og har siden den gang blitt lagret i NTNU Vitenskapsmuseets arkiver.

Siden det gikk så kort tid fra bergkunsten ble oppdaget til gipsavstøpningen ble tatt, vil den ikke ha rukket å bli utsatt for mye ytre påvirkning. Gipsavstøpningen gav forskerne derfor en god mulighet å studere skiløperen slik den fremsto ved oppdagelsen i 1933.

Gipsavstøpningene lager en «negativ» fremstilling av flaten, og en må derfor støpe disse igjen for å få fremstilt figuren i sin opprinnelige form. Tross dette viser gipsavstøpningen figuren tydelig, og huggesporene kommer godt til syne.

Tross den mørke historien fra 1930-tallet, hvor nasjonalsozialister reiste rundt i Skandinavia for å samle inn bevis på den urgermanske kulturen, har en med dette materialet fått en unik mulighet til å rekonstruere de tapte sporene av «Skiløperen». Gipsavtrykkene er i dag historiske dokumenter, laget i en mørk tid.

NY «AVSTØPNING»

Til prosjektåret 2018 ble det søkt Riksantikvaren om midler til å gjøre en digital skanning av gipsfiguren gjennom bevaringsprogrammet for bergkunst (BERG). Dette var et samarbeidsprosjekt og et utviklingsprosjekt innen dokumentasjon og formidling. Den positive gipsavstøpningen ble skannet på Institutt for konstruksjonsteknikk ved NTNU. Modellen ble senere frest ut i hard PVC-plast på Institutt for teknisk kybernetikk ved NTNU.

Flere av bergkunstlokalitetene i Midt-Norge ligger utilgjengelig for publikum, enten fordi de er permanent tildekket, eller fordi de ligger på steder som er vanskelige å reise til. Digitale fremstillinger gir muligheter for formidling av bergkunsten

på flere plattformer, og utgjør en annen form for tilgjengeliggjøring av bergkunsthelt. Med denne metoden kan man lage virtuelle tredimensjonale modeller, men også fysiske modeller i naturlig størrelse samt forminskede eller forstørrede modeller. Virtuelle modeller kan legges ut på internett, med den fordel at folk over hele verden kan oppleve og studere bergkunsten. Dataene kan også brukes til å lage enkeltstående fysiske modeller, eller de kan inkorporeres i landskapsmodeller ved permanente eller ambulerende utstillinger. Ved flere lokaliteter må en tildekke bergkunsten permanent for å verne og bevare de gamle kulturskattene. For at publikum skal kunne oppleve bergkunsten på stedet, vil det være mulig å sette opp kopier av figurer eller felt i nær tilknytning til deres opprinnelige landskap. Her er det potensial for videreutvikling av måter å bruke disse dataene på, og dette rommer store muligheter for å kunne formidle bergkunsten på en annerledes måte enn tidligere.

Gjennom prosjektet ble det laget tre kopier av gipsavstøpningen. Én oppbevares på NTNU Vitenskapsmuseet, en ved Nordland fylkeskommune, mens den siste er tenkt utstilt i Nordland. Skiløperen er nå godt dokumentert og «rekonstruert», og blir nå tilgjengelig for et bredere publikum.

Berg med bergkunst er noe fysisk og bestandig, og lar publikum bruke flere sanseinntrykk. Bergkunsthelt skal likevel oppleves uten berøring. Fysiske tredimensjonale kopier vil gi publikum mulighet til å berøre samt følge figurlinjer og huggespor av den eldgamle kunsten.

Det vil likevel ikke erstatte den unike opplevelsen det er å stå ved et bergkunsthelt, blant annet når morgensolen treffer bergflaten og figurer vokser ut av berget.

Forfatter

Lene Vestrum Kirkhus er arkeolog, ansatt ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.

Lesetips

Honnhammer II, VI, VIII og IX: <https://sketchfab.com/3d-models/honnhammer-rock-art-site-ii-vi-viii-and-ix-c9f4cda7f-2d24437a850ab52d48e30d3>

Virtuelleliving.no

Altarockart.no

Emberland, T. og Fure, J.S. (red.). 2013. *Jakten på Germania – fra nordensvermeri til SS-arkeologi*. Oslo, Humanist forlag.

Pringle, H. 2009. *Himmlers herrefolk – Jakten på den ariske rases opprinnelse*. Oslo, Bazar forlag.

*Bølareinen ved Snåsavatnet i Steinkjer.
Foto: Arve Kjersheim / Riksantikvaren*

Gjennom tilrettelegging og formidling av 14 bergkunststeder skal Bergkunstreisen i Trøndelag gi publikum opplevelser og kunnskap på grunnlag av landsdelens fantastiske bergkunst.

HELLE VANGEN STUEDAL

Møtet mellom mennesker og den forhistoriske bergkunsten ute i landskapet er kjernen i Bergkunstreisen. Tilrettelegging på de aktuelle stedene skal gjøre dette møtet trygt, både for bergkunsten og for publikum. Formidlingen på stedet blir bindeleddet mellom de besøkendes opplevelser og den vitenskapsbaserte kunnskapen om bergkunst. Denne kunnskapen er et resultat av 170 års utforsking av den trønderske bergkunsten, et vitalt forskningsområde med stadig nye funn og forskningsresultater.

I Trøndelag ble det laget bergbilder over en sammenhengende periode på mer enn fire tusen år, fra steinalderen til jernalderen. Her på Evenhus på Frosta glir båter, hvaler, mennesker og elger over bergflatene. Disse bildene er svært unge til å tilhøre den nordlige veideristningstradisjonen, men likevel ca. 3300 år gamle. Foto: Arve Kjersheim / Riksantikvaren

Bergkunstreisen i TRØNDELAG

Bergkunstreisen er et prosjekt som drives av Trøndelag fylkeskommune, som har ansvar for tilrettelegging av kulturminner i landskapet. Gjennom et toårig prosjekt ønsker fylkeskommunen å løfte bergkunsten fram som et grunnlag for sosial og kulturell utvikling for lokalbefolkningen, og som en ressurs for reiselivsnæringen. Det er også et ønske å gjøre bergkunsten best mulig tilgjengelig for flest mulig.

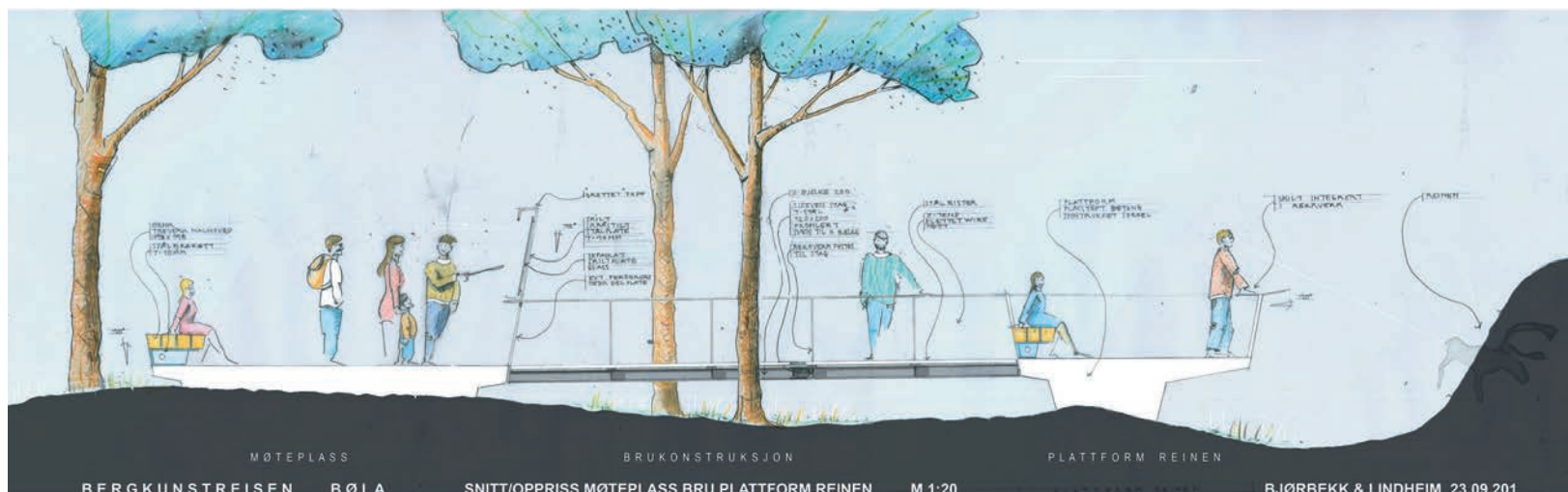
Fylkeskommunens viktigste samarbeidspartnere på de ulike stedene blir kommuner, grunneiere og lokalbefolkningen gjennom det frivillige organisasjonslivet. NTNU Vitenskapsmuseet, Stiklestad Nasjonale Kultursenter og Saemien Sijte er også viktige samarbeidspartnere.

PILOTEN BØLAW

Bøla ved Snåsavatnet, med blant annet den kjente Bølareinen, er Trøndelags mest besøkte bergkunststed. Her er også behovet for sikring av bergkunsten og de besøkendes ferdsel i terrenget størst.

Som følge av dette er Bøla valgt ut til å få den høyeste graden av tilrettelegging for personer med nedsatt fysisk funksjonsevne. De tre mest kjente helleristningene på Bøla – Bølareinen, en menneskefigur og en bjørn – skal tilrettelegges slik at de kan også kan observeres fra rullestol. Det skal også være sittemuligheter på vandringen ned fra hovedvegen og opp igjen. Best mulig tilgjengelighet for flest mulig handler

Det skal være trygt å besøke et sted som er godt tilrettelagt. I planleggingsarbeidet på Bøla ser vi hvordan trygg ferdsel for de besøkende også løser utfordringene rundt sikring av bergkunsten. Tråkking og bruk av gåstaver på bergflatene unngås når publikum ledes på gangbaner. Fyring med engangsgrill på bergflatene unngås med tilrettelagt pauseområde ved ankomst. Illustrasjon: Bjørbekk & Lindheim Landskapsarkitekter AS

Elger i Trøndelag: fra venstre et elgmotiv fra Bardal i Steinkjer, Holtås i Levanger og Nyttjønna i Lierne. Figur: Stjørdal museum Værnes

jo i stor grad om å åpne kulturminnene for folk i forskjellige livsfaser. Anlegget dimensjoneres for å håndtere busslaster med publikum.

Pilotprosjektet Bøla handler om å utvikle et utvalg av virkemidler som vi kan plukke fra når de øvrige lokalitetene i Bergkunstreisen skal tilrettelegges. De vil alle bli tilrettelagt på et varierende og generelt mye lavere nivå.

HVILKE BERGKUNSTSTEDER SKAL TILRETTELEGGES?

Bergkunsten som tilrettelegges, er valgt ut fra forskjellige kriterier. De fleste stedene er allerede tilrettelagt, men nivået på dette er ofte lavt, og håndterer ikke utfordringer som tråkking på helleristningene eller trafikkfare for de besøkende. I mange tilfeller ser vi at tilretteleggingene ikke forteller de besøkende om hvor verdifulle kulturminnene er, og det er antakelig årsaken til en del tilfeller av hærverk. Ofte forteller tilretteleggingene lite om hva vi tror at bergkunsten betydde for menneskene som laget den.

Stort sett snakker vi altså om videreføring av eksisterende tilrettelegginger, og med det videreføring av det engasjementet grunneiere og lokalsamfunn har for stedet. Til sammen representerer stedene som skal tilrettelegges, det store mangfoldet i den trønderske bergkunsten. Et eksempel på dette er Leirfallfeltet i Stjørdal. I seg selv er det helt unikt og utypisk, det er et av Nord-Europas største bergkunstfelt med et høyt antall figurer og et stort mangfold av motiver. Men nettopp fordi så mange av motivene i bronsealderen og jernalderens bergkunst finnes her, gir et møte med bergkunsten på Leirfall utsyn over en viktig del av forhistorien i hele Trøndelag. Den forteller noe om hvordan de tidlige jordbrukere fant seg til

Skålgroper hugget ut i en rullestein ved Selbusjøen. Møtet mellom vann, luft og berg må ha gjort strand og fjøre til viktige og sterke steder i landskapet. Folk valgte ofte stranda når de skulle lage bergbildene sine. Ved kysten har landheving brutt forbindelsen mellom vann og bergkunst, men her ved Selbusjøen er den intakt. Foto: Stjørdal museum Værnes

Hvor begynner opplevelsen? Dette kan ofte være uklart der kulturminner er tilrettelagt. Bjørbekk & Lindheim Landskapsarkitekter foreslår et tydeligere ankomstråde som avgrenser parkeringsplassen fra informasjonen, og som uthever starten av vandringen ned mot bergkunsten med en «portal». Illustrasjon: Bjørbekk & Lindheim Landskapsarkitekter AS

rette i vår landsdel. Andre bergkunststeder som skal tilrettelegges i Stjørdal, er Hell, Hegre og Ydstines.

I framtiden kan man kjøre Fosen rundt for å oppleve bergkunst. I nord er Strand i Osen kommune med, i sør Stykket i Indre Fosen og i øst Kvennavik ved Skarnsundet i Inderøy kommune. På Fosen finnes også en del av Trøndelags bergkunst som ikke er inkludert i Bergkunstreisen: Det er bergmalerier på fjellvegger, innunder hellere og i åpne huler. Disse stedene regnes som så sårbare at de ikke kan tilrettelegges for allment besøk innenfor Bergkunstreisen i Trøndelag. Ei hule med malerier – Solsemhola på Leka – utgjør det nordligste stedet som vil bli tilrettelagt. De to sørligste stedene er Foss i Melhus og Selbustrand i Selbu.

Ved siden av Bøla er Bardal i Beitstad den andre lokaliteten i Steinkjer. Evenhus i Frosta og Holtås i Levanger er også med. Til sammen representerer disse stedene en stor del av det mangfoldet av uttrykksformer som finnes i den skandinaviske bergkunsten.

Men hvordan skal de enkelte stedene til sammen skape en bergkunstreise? Noen reise blir det jo ikke før vi nåtidsmennesker

oppsøker mer enn ett bergkunststed. Et viktig stikkord her er den faglige formidlingen. Trøndelags bergkunst er en gullgrube av fasinerende motiver, spennende tolkninger, pussige funnhistorier og tankevekkende forbindelseslinjer ut i verden. Dette er bergkunstens kulturhistoriske kapital. Alt dette kan ikke formidles på de enkelte stedene. Tvert imot må innholdet fordeles mellom de 14 tilrettelagte bergkunststedene i landskapet og andre metoder som digital formidling, utstilling samt bøker eller brosjyrer. Det vil innebære at publikum får ny kunnskap og nye opplevelser ved besøk på bergkunststed nummer to eller tre.

Formidlingsverktøy som Trøndelag fylkeskommune allerede har utviklet, som skiltløsninger og Kulmin-filmer, vil bli videreført i Bergkunstreisen i Trøndelag. Du som er vant til å oppsøke kulturminner i Trøndelag, vil kjenne deg igjen!

Forfatter

Helle Vangen Stuedal er arkeolog, tilsatt som prosjektleder for Bergkunstreisen ved Trøndelag fylkeskommune.

Gravrøysene på Gyllan ferdig
avdekket og klar for undersøkelse
i 2019. Foto: Astrid Kviseth,
NTNU Vitenskapsmuseet

GRAVRØYSENE PÅ GYLLAN

– døderitualer i tusen år

Aldri kommer vi arkeologer så nær fortiden som når vi graver fram levningene etter de døde. Det er noe helt spesielt å rense fram fragmentene av tidligere levd liv, liv som hadde mye til felles med våre, men som også var annerledes på mange områder. På Gyllan i Melhus forteller over to tusen år gamle graver om for lengst glemte forestillinger om hva som skjedde da livet tok slutt.

Det hestekoformet anlegget av heller i forgrunnen, med graver fra yngre bronsealder og førromersk jernalder. Foto: Astrid Kviseth, NTNU Vitenskapsmuseet

MERETE MOE HENRIKSEN, MICHAEL A. JAMES OG ASTRID KVISETH

I 2018 og 2019 ble to gravrøyser på Gyllan, sør i Melhus, undersøkt av arkeologer. I denne delen av Melhus finnes tallrike spor fra tidsrommet 1100 f.Kr.–300 e.Kr., og både kultsteder og helleristninger forteller spennende historier om de som vandret i det samme landskapet lenge før oss. Likevel var vi uforberedt på det som møtte oss i de to røysene. Ikke bare viste de seg å ha en svært forskjellig oppbygning. Undersøkelsene avdekket også en historikk knyttet til stedets bruk som gravfelt som spenner over nesten tusen år. Det lange tidsperspektivet gjør det mulig å spore endringer i både ritualer og samfunn over tid.

DE FØRSTE GRAVENE

Den tidligste bruken av området som gravfelt strekker seg fra yngre bronsealder opp gjennom førromersk jernalder, hvor den eldste grava dateres til 771–540 f.Kr. Denne første bruksfasen, med om lag femten graver, har en varighet på rundt fire hundre år. I denne perioden var det vanlig å brenne de døde, og på Gyllan nedlegges de døde brente bein i rektangulære eller runde steinlegninger, men også uten noen tydelig form

for gravmarkering. I nærheten av gravene fant vi flere større kokegrop, og trolig er disse spor etter matlaging som har funnet sted i tilknytning til begravelsene.

Mulige ritualer kan også ses i utformingen av deler av gravfeltet. Mens det på den ene delen var runde steinlegninger, bestod den andre av konsentrasjoner av bein deponert på og mellom heller som utgjør en tilnærmet hestekoform, avgrenset av en kantkjede. Disse gravene spenner over flere hundre år, og formen på anlegget kan ha gjort det mulig å bevege seg inn og ut av et slags rom for gjentatte begravelser. Hele ni graver kan knyttes til hestekoformen. I en av gravene her ble det funnet en underligger til en skubbekvern. Nedleggelse av skubbekverner i graver er et velkjent fenomen, og kan ha vært knyttet til jordbruk og fruktbarhet.

BÅTFIGUR OG SKÅLGROP

I nærheten av det hestekoformede anlegget, og like ved den eldste grava på feltet, lå en stein med innrissede figurer. Der kan vi se en båtfigur med mannskapsstreker. Båten har

Steinen med ristninger funnet på bunnen av den ene røysa.
Foto: Astrid Kviseth, NTNU Vitenskapsmuseet

et dyrehode i den ene stavnen, og over båten er det hugget inn en skålgrop. Denne kan tolkes som et mulig solsymbol, og utgjør sammen med båten velkjent symbolikk fra bronsealderen. Båten har vært risset inn ovenfor en naturlig rødlig utfelling i steinen med form som en halvmåne eller en båt. Trolig har denne naturlige fargen i steinen inngått som en del av motivet – sammen med båten og skålgropa.

Steinen fra Gyllan utgjør én av til sammen åtte steiner som de siste årene har blitt funnet i tilknytning til bronsealdergraver i Melhus. Blant figurene finner vi båt- og menneskefigurer, fotsåler og skålgroper. Dette er figurer vi også finner innrisset på løse steinblokker og fast berg i det samme landskapet. Ristingene fra gravene skiller seg likevel ut ved at de framstår som nyhogde. De skal dermed trolig tolkes som deler av de ritualene som fant sted da de døde ble gravlagt. Dette gjelder også steinen på Gylland, som ble funnet akkurat slik den ble nedlagt for rundt 2500 år siden. Slike steiner gir oss derfor et unikt innblikk i bronsealderens ritualer.

BARNEGRAVA I GRØNNSTEINSSIRKELEN

Etter å ha gravlagt de døde på feltet i om lag fire hundre år ser det ut til at bruken av gravfeltet opphører eller avtar i to–tre hundre år før vi ser en økning i aktivitet i romertid. I århundret like etter Kristi fødsel, og tett inntil de eldre gravene, bygges nå et gravanlegg omgitt av en sirkel av vakre grønnsteinsheller. Rundt sirkelen plasseres hvite steiner av kvarts. Inni sirkelen nedlegges de brente beina til et lite barn på under seks år. Funn av fragmenter av en beinkam kan være spor etter gravgods som ble nedlagt sammen med den lille.

Steinene av grønnstein og kvarts som skiller denne grava fra andre graver på feltet, kan tyde på et dødsfall under spesielle omstendigheter. Den lille gutten eller jenta har heller ikke vært

Grønnsteinsirkelen med de hvite steinene må ha skilt seg ut på gravfeltet også i romertid. Til høyre skimtes de store steinene i den nyere grava som legges delvis over den. Foto: Astrid Kviseth, NTNU Vitenskapsmuseet

Nåla av jern fra grønnsteinssirkelen er fra ca. 500–200 f.Kr, og er blant de eldste gjenstandene av jern fra Midt-Norge. Foto: Astrid Kviseth, NTNU Vitenskapsmuseet

alene i døden. I samme grav ble det funnet brente bein etter en voksen person. Innenfor den samme steinsirkelen lå også en flere hundre år gammel nål av jern, som stammer fra den tiden de første gravene ble anlagt på Gyllan. Ble barnet kanskje nedlagt i en eldre grav? Eller ble den gamle nåla gitt som gravgave for å markere en forbindelse til tidligere generasjoner?

BÅNDENE TIL FORTIDEN

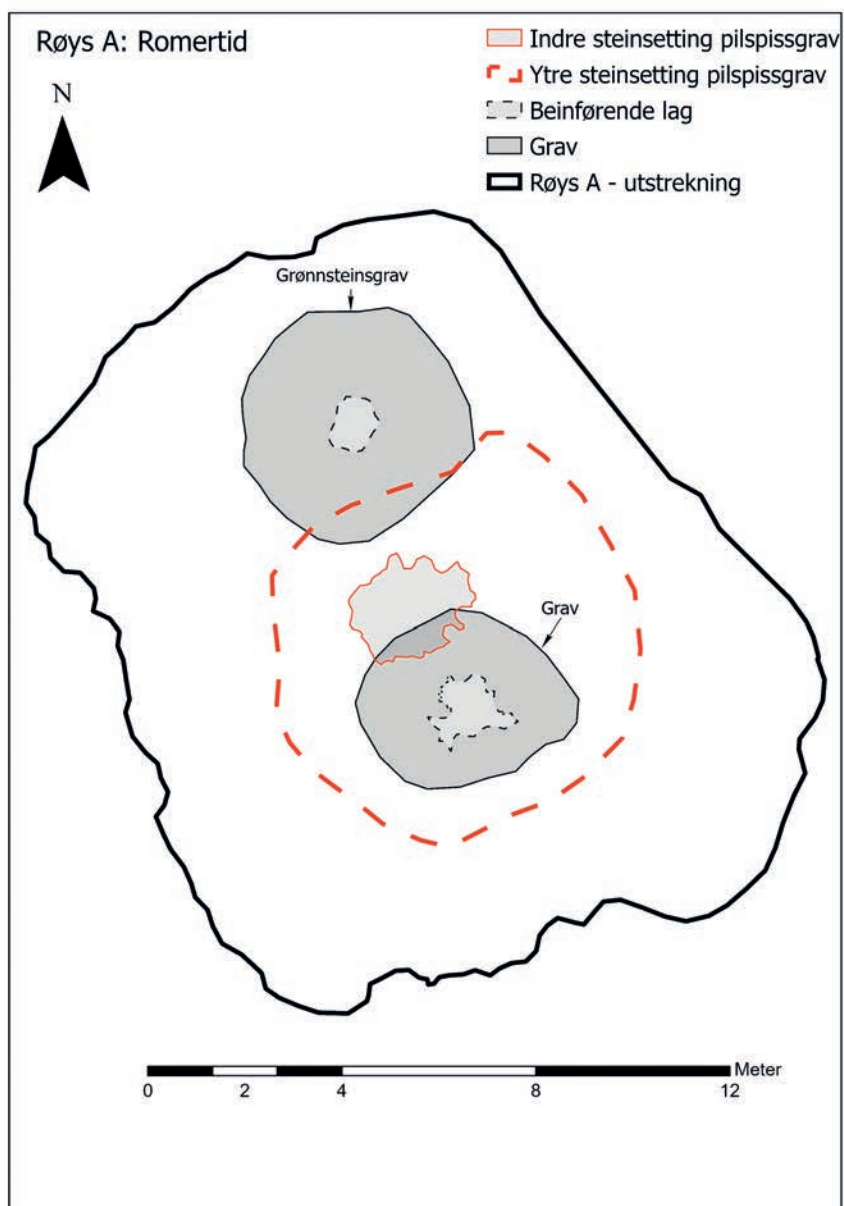
En slik bevissthet rundt de eldre gravene på lokaliteten gjenpeiles også i gravenes utforming og relasjon til hverandre. Utformingen på flere av steinlegningene fra romertid har likhetstrekk med de langt eldre gravene på stedet. Også bruken av grønnstein er felles for de to periodene feltet er i bruk. Til tross for et antatt kortere opphold, eller en nedgang i bruken av feltet, ser vi dermed et tydelig ønske om å relatere seg til de eldre gravene som fremdeles må ha vært synlige i landskapet.

I dette bildet kan det se ut til at grønnsteinssirkelen har spilt en viktig rolle. Delvis over denne grava og en nærliggende grav fra samme tidsrom reises nemlig enda en grav, som dermed overlapper de to tidligere gravene. Alt skjer innenfor et begrenset tidsrom, i det første hundreåret etter Kristi fødsel. I den nyeste grava nedlegges en pilspiss og en beinkam. De brente beina etter to voksne personer, en kvinne og en mann, plasseres oppå en oval steinsetting, omkranset av enda en steinsetting med store og massive steiner. Denne fungerer som et indre fundament for ei stor røys som trolig reises umiddelbart etter. Dermed samles både eldre og yngre graver i ett og samme gravmonument.

Gravformene i førromersk jernalder og eldre romertid likner hverandre, og har form av enkle steinsirkler og steinlegninger. Grønnsteinssirkelen lengst til høyre i bildet. Foto: Roger Skjelbakken, NTNU Vitenskapsmuseet

Like etter anleggelsen av grønnsteinssirkelen plasseres en grav med store steiner delvis over denne og en eldre grav ved siden av. Deretter bygges den store røysa. Illustrasjon: Michael A. James, NTNU Vitenskapsmuseet

MONUMENTALE RØYSER

Byggingen av røysa over de tidligere gravene markerer en vesentlig endring i gravskikken på Gyllan. Fra å anlegge relativt enkle graver skal det nå bygges stort. Mengder med stein fra elva fraktes opp til terrassen, der røysa til slutt måler 16 meter i diameter. Også over den eldre hesteskoformede steinkonstruksjonen reises ei tilsvarende røys. Under byggingen legger noen en antikvitet fra steinalderen inn i røysa: en del av en flere tusen år gammel skafthulløks – et fjernt minne om eldre tiders bosetning i området.

Bronsekjelen kan ha sett slik ut da den var i bruk. Illustrasjon: O. Rygh 1885: fig. 352

Til venstre: Fragment av skafthulløks fra yngre steinalder, nedlagt i den ene røysa i romertid. Foto: Astrid Kviseth, NTNU Vitenskapsmuseet

Til høyre: Bronsekjelen graves ut i toppen av røysa. Foto: Astrid Kviseth, NTNU Vitenskapsmuseet

Bjørneklør fra bronsekjelen og området rundt. Foto: Astrid Kviseth, NTNU Vitenskapsmuseet

Underveis i byggearbeidet plasseres en stor og tung helle høyt oppe i røysa. Så helles et kullag over hellen, før den til slutt dekkes med elvestein. Trolig har dette sammenheng med ritualer tilknyttet en gravlegging. Kan det være restene av en kremasjon som ble tømt på hellen, for at man så kunne plukke ut de beina som skulle nedlegges i grava? Dateringen av kullaget på hellen samsvarer med dateringen fra en grav i toppen av røysa, som denne røysa trolig ble bygget for å romme.

Omgitt av en samling større heller plasseres nå nemlig en bronsekjel fra Romerriket øverst i røysa. Kjelen inneholder de brente beina etter to voksne personer, en mann og en kvinne, og den ble pakket inn i never før den ble lagt ned. Datering av bein fra kjelen tidfester denne grava til 126–249 e.Kr.

BRONSEKJEL OG BJØRNEKLØR

Den romerske bronsekjelen fra Gyllan hører til en type bronsekar som går under navnet Østlandskjeler. Slike kjeler ble framstilt i Italia eller i de romerske provinsene i Rhin-området, og kom til Skandinavia gjennom gaveutveksling eller handel. Karene er masseproduserte, og muligens var de også ment for eksport til det skandinaviske området. Her endte de opp som gravurner i branngraver.

Kjelen på Gyllan var i forholdsvis dårlig forfatning, og trykket fra steinene i røysa har bidratt til å klemme den sammen. Kjelen var velbrukt da den ble nedsatt i røysa, for spor etter reparasjoner er synlig flere steder. Ingen gjenstander var nedlagt i begravelsen, men blant de brente beina ble det funnet flere bjørneklør. Dette kan tyde på at de døde har ligget på et bjørneskinn på likbålet. I nyere folketro har bjørnen vært betraktet som et symbol på fruktbarhet og gjenfødelse, og kanskje var det også slike tanker som lå bak plasseringen av bjørneklør i grava.

Importvarer som bronsekar og glassbegre var gjenstander forbeholdt samfunnets øvre sosiale sjikt. Funnet av kjelen fra Gyllan vitner derfor om makt og velstand i denne delen av Gauldalen i romertid. Trolig har denne rikdommen vært knyttet til kontroll av ferdsel og nærhet til viktige utmarksressurser som myrmalm – grunnlaget for den omfattende

jernproduksjonen i romertid i både Gauldalen og resten av de indre fjordbygdene i Trøndelag. Jernet dannet grunnlag for vidstrakte handelsnettverk. Kan de døde nedlagt i bronsekjelen på Gyllan ha vært involvert i et slikt nettverk?

SAMFUNN I ENDRING

På Gyllan ruvet nå to monumentale røyser i landskapet. Fra å ha gravlagt de døde i enkle gravanlegg knapt synlige over bakken, ble det i romertid viktig å synes. De to gravrøysene henvender seg hovedsakelig mot åssiden, der de gamle ferdselsveiene gikk, men er også synlige fra dalen. Fra å ha nedlagt den døde brente bein uten medfølgende gravgods, ser vi nå at det legges ned enkelte gjenstander av jern og bein. Med bronsekjelen introduseres enda et element – forbindelsen til kontinentet, som for alvor kommer til uttrykk i den noe senere romertidsgrava på Foss, også den en dobbeltgrav med levningene etter en mann og en kvinne.

Endringene i gravskikk på Gyllan gjenspeiler trolig både sosiale og økonomiske endringer i romertidens samfunn. I slike tider kan det å vise tilhørighet til en felles fortid og tidligere generasjoner ha vært viktig for å bekrefte egen identitet, samt tilgang til både makt og ressurser. De stadige referansene til eldre tider, som vi ser i gravene på Gyllan, skal trolig ses i en slik sammenheng.

Et par hundre år etter at kjelen settes ned, blir den siste av flere sekundærgraver med brente bein satt inn blant elvesteinene i røysa. Dermed ender også en tusen år lang historie med røtter helt tilbake til bronsealderen.

Forfattere

Merete Moe Henriksen er forsker ph.d. i arkeologi ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.

Michael A. James er arkeolog ansatt ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.

Astrid Kviseth er arkeolog ansatt ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.

Boktips

AXEL CHRISTOPHERSEN

UNDER TRONDHEIM FORTELLINGER FRA BYGRUNNEN

Under Trondheims gater og bygninger ligger byens historie lag på lag. Brostein, mur og asfalt skjuler den spennende fortellingen om våre forfedre og hvordan de levde.

Nidarneset ble skapt i møtet mellom elven Nid og den langstrakte Trondheimsfjorden. I begynnelsen var Nidarneset ei halvøy dekket av busker og strandvegetasjon. I middelalderen lå en av Norges største og viktigste byer her: Nidaros, senere kalt Trondheim.

I denne boka er det menneskene på Nidarneset som står i sentrum. Fortellingen starter når de første bøndene tar halvøya i besittelse, og fortsetter med fremveksten av bysamfunnet under Olav Haraldsson. Historien ender med et innsyn i hverdagslivet mot slutten av middelalderen, omkring 1550. Livet i byen var preget av svartedauden, gjenreising og stadige pestutbrudd.

Hvordan formet menneskene Nidarneset? Hvordan kan gjenstander og rester etter hus, gater, brønner og brygger si oss noe om Nidarneset og om byens fortid? Med utgangspunkt i fysiske spor fra mer enn 2500 års liv og virke i elvemunningen viser forfatter og arkeolog Axel Christophersen vei under Trondheim.

Boka er rikt illustrert med bilder av funn fra bygrunnen og skisser av livet slik det kan ha fortonet seg. Det er nesten så du kjenner luktene og hører lydene fra handelsbodene i Kaupmannastretet. Bli med under Trondheim!

PER CHRISTIANSEN

BRØDRENE RYGH FRA BYGDELIV TIL NASJONSBYGGING

Oluf Rygh (1833–1899) – professoren som ble grunnleggeren av norsk arkeologisk forskning, bestyrer av Universitetets oldsaksamling samt landets fremste navnegransker med storverket *Norske Gaardnavne*, som en arv til det nye, selvstendige Norge.

Karl Rygh (1839–1915) – arkeologen som gikk i brorens fotspor og brøytet nye veier som museumsmann og stedsnavngransker, også kjent som overlærer, folketaler, rikspolitiker og markant pressemann i Trondhjems Adresseavis.

Evald Rygh (1842–1913) – juristen som ble borgermester og ordfører i Kristiania, stortingsmann og finansminister, telefondirektør og banksjef, Nationaltheatrets første styreformann og Holmenkollens «far», og som virket med tyngde i Morgenbladets redaksjon.

Brødrene Rygh. Fra bygdeliv til nasjonsbygging er en trippelbiografi om disse tre brødrene fra Verdal i Trøndelag. Alle spilte en vesentlig rolle i norsk akademisk, politikk og samfunnsliv i siste del av 1800-tallet. Som pionerer på dels beslektede, dels ulike områder bidro de på flere måter til nasjonsbyggingen og fremveksten av norsk identitet og Norge som egen nasjon.

Dette er også historien om familien Rygh, der faren Peder Strand Rygh var lensmann i Verdal, og der moren Marie ble betegnet som «den beste blant kvinner». Til familien hørte dessuten søstrene Rikka, Petra og ikke minst den yngste, Gusta, som skapte sin egen karriere i Morgenbladet.

Med utgangspunkt i familiemedlemmenes egne brev, i tillegg til et stort arkivmateriale, har forfatter Per R. Christiansen samlet historien om brødrene Rygh: tre bygdegutters vei fra hjemgården i Verdal, via Katedralskolen i Trondheim og Universitetet i Kristiania, til ledende roller i samtidens sentrale intellektuelle kretser.

Oversikt over røysfeltet mot Frøylandsvatnet. Foto: Terje Tveit, AM, UiS

Røysfeltet på Eikebakken i Klepp kommune, Rogaland

I 2016 gjennomførte Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger, en arkeologisk undersøkelse av et stort røysfelt på gården Øvre Øksnevad. De spennende resultatene viser at slike fornminnefelt skjuler mer enn hva man kan se på overflaten.

THEO GIL BELL

Røysfelt er et komplekst fenomen med stor tidsdybde. I Rogaland hadde mange av de store røysfeltene allerede begynt å utvikle seg for nesten tre tusen år siden. Det er vanlig å finne gravrøyser innimellom andre røyser som former disse feltene. Gravrøysene plasseres ofte dominerende og synlig i terrenget, og er vanligvis større.

Røysfeltene har klare likhetstrekk og innbyrdes forskjeller. I noen tilfeller står vi overfor rester etter bevarte agrarlandskap, med rydningsrøyser og fossiliserte terrasser. Ved andre røysfelt kan rituelle landskap observeres gjennom de mange gravminnene. Landskapet er i kontinuerlig endring, sammensatt av varierte spor etter ulik bruk gjennom tidene.

Arkeologene har sjelden mulighet til å totalundersøke slike røysfelt, og vår forståelse av opprinnelsen til og utviklingen av slike steder er derfor fragmentarisk.

RØYSFELTET PÅ EIKEBAKKEN I ØVRE ØKSNEVAD

Gården Øvre Øksnevad ligger i Klepp kommune, i et småkupert og haugete morenelandskap med større og mindre innsjøer og myrdrag i forsenkningene. Landskapet i Klepp er en del av det oppdyrkete slettelandskapet på Låg-Jæren, som er Norges største lavlandslette og del av den vestnorske kystlyngheiregionen. Innsjøene er i dag i stor grad uttappet,

Luftfoto over røysfeltet på Eikebakken. Foto: Theo Gil Bell, AM, UiS

myrene er drenert, og de tørrlagte områdene er omdannet til dyrkingsflater for jordbruk. Kun få områder er bevart med lynghei, gammel kulturmark og lavlandsmyr.

Arkeologisk museum, UiS, gjennomførte i 2016 en omfattende undersøkelse av det store røysfeltet Eikebakken på Øvre Øksnevad. Resultatene av utgravingen ga oss en unik mulighet til å samle verdifull informasjon om en periode på nesten 2500 år, fra begynnelsen av bronsealder til romer-tid. Det arkeologiske materialet fra Eikebakken omfatter rydningsrøys, dyrkingslag og et stort antall gravminner. Bosetningsspor fra forskjellige perioder er også representert.

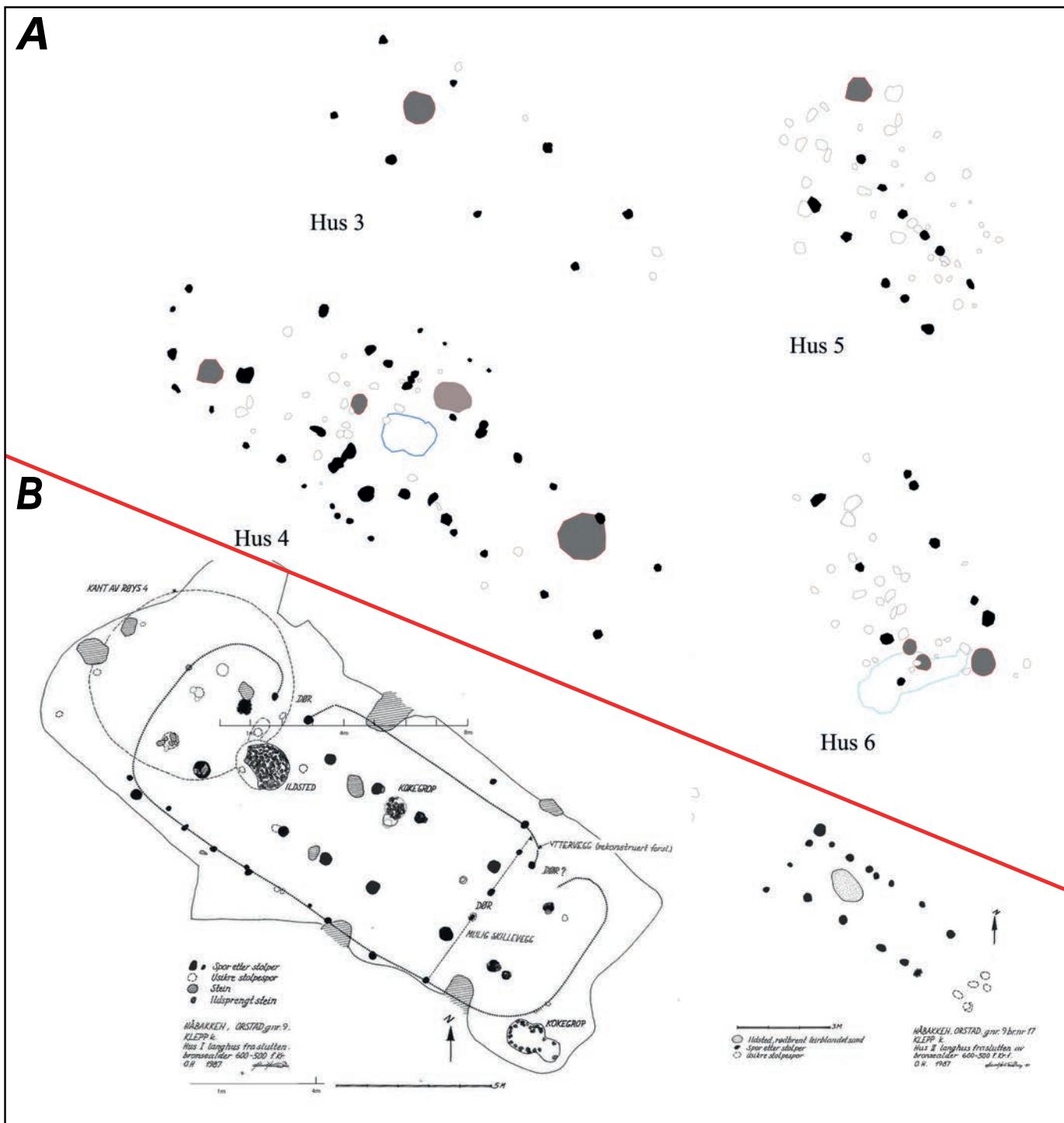
Røysfeltet Eikebakken var plassert på et markant høyde-drag, avskåret av industriutbygging mot nord og øst samt

boligfelt mot vest. Kun mot sør, mot Frøylandsvatnet og jernbanelinja, var området noenlunde intakt. To store grav-røys dominerte feltet, og fra toppen av disse har det vært vidt utsyn over Frøylandsvatnet i sør og i alle øvrige retninger.

KORTVARIG GÅRDSBOSETNING

På slutten av steinalder og tidlig bronsealder medførte jordbruk og fehold store endringer i vegetasjonen i form av stor avskoging. Avsviing ble utført for å skape et åpnere landskap, noe som resulterte i etablering av lynghei. Vi finner spor etter denne aktiviteten i form av kullflekker i bunnen av åkerreiner og under røys fra bronsealder. På Eikebakken kan vi se at disse endringene oppsto allerede mot slutten av den neolit-tiske perioden, mellom 2400 og 2100 f.Kr. Det eldste daterte

A: Noen av de tidligere bygningene som er funnet på Eikebakken. B: To av bygningene på nabolokaliteten Håbakken. Legg merke til likheten mellom bygningenes størrelse og orientering. Nord er opp på illustrasjonene. Illustrasjon: Theo Gil Bell og Olle Hemdorff, AM, UiS

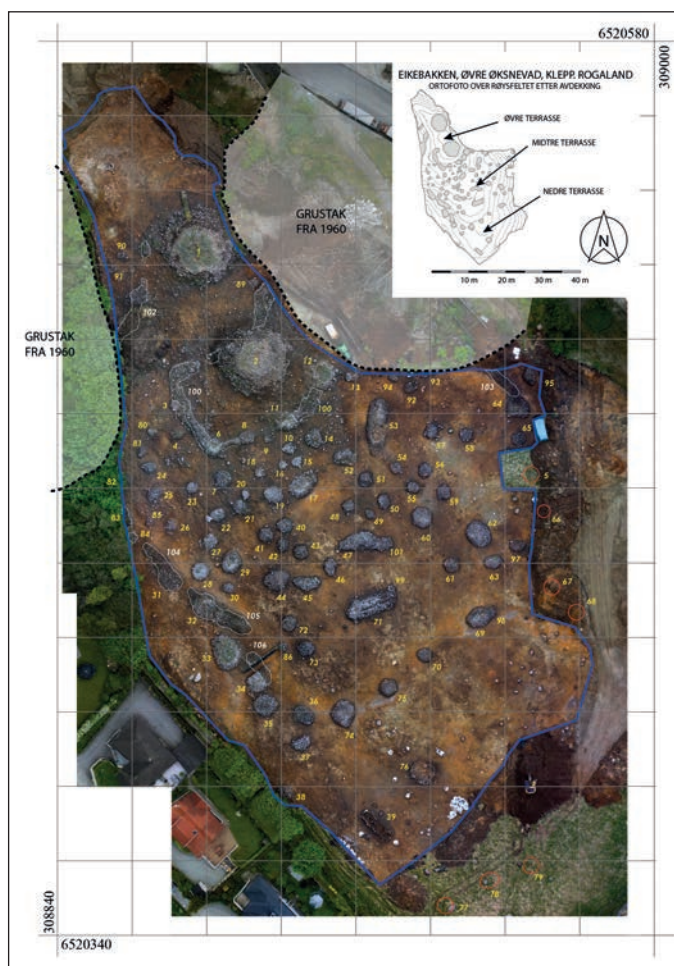
dyrkingslaget er imidlertid fra siste del av eldre bronsealder, rundt 1200 f.Kr. Vi må fremdeles vente minst fem hundre år før det reises bygninger på Eikebakken.

De to eldste bygningene ligger på den nedre terrassen, omtrent 45 meter fra hverandre. De fragmenterte bygningene er datert til perioden 700–400 f.Kr. og relateres til småskala jordbruksaktivitet i umiddelbar nærhet. Det er tale om små treskipede bygninger med få bevarte funn. Disse er kun etter de dypeste

stolpehullene. Bygningene tolkes som spor etter kortvarig gårdbosetning.

Det arkeologiske materialet fra Eikebakken og andre lignende lokaliteter i området indikerer at menneskene i løpet av yngre bronsealder og første del av førromersk jernalder flyttet husene sine rundt på et avgrenset område. Et slikt bosetningsmønster kan ses som uttrykk for at husene ble bygget nært åkeren. For et trent øye er sporene etter denne

Fotogrammetri over røysene etter matjorda er fjernet. Illustrasjon: Theo Gil Bell, AM, UiS

forhistoriske jordbruksaktiviteten fremdeles synlige i de få områdene som har vært spart fra moderne intensivt jordbruk. Gravrøysen var ofte også plassert i nærheten av disse bosetningene, noen ganger mellom rydningsrøysen. Stedets betydning og tidsdybde skapes dermed av kombinasjoner av spor etter ulike bruk.

ET GRAVFELT ANLEGGES I DET TIDLIGERE JORDBRUKSLANDSKAPET

Ved oppstart av den arkeologiske utgravinga ble snart hele røysfeltet på Eikebakken synlig. Her lå røysene tett og varierte i størrelse og form, og lignet et gravfelt på overflaten. Mengden steiner som ble benyttet i konstruksjonen av de mange røysene, kan ikke kun skrives seg fra rydding av høydedraget, men må ha vært hentet utenfor selve røysfeltet.

De to store gravrøysene som ligger i nordlig ende av feltet, er det første som vekker oppmerksomheten. Disse monumentene var plassert på den høyeste og mest synlige terrassen. Fra toppen var det også en fantastisk utsikt over det omkringliggende landskapet. Med en størrelse på 20 meter i diameter må det ha krevd en betydelig innsats å bygge dem. De store monumentene på toppen av høydedraget har vært synlige

fra mange bosetninger i nærområdet. Vanligvis dateres slike store monumenter helt tilbake til eldre bronsealder, periode II (1500–1300 f.Kr.).

Størrelsen og plasseringen av de to røysene dominerte over resten av feltet. Rett under de to som troner på toppen, finner vi rundt hundre mindre røysen på to terrasser med utsikt over Frøylandsvatnet. Den regelmessige formen deres var i flere tilfeller framhevet av en kantkjede av større steiner. Røysenes overflate og kantkjede var dekket av et øvre lag med mindre steiner, som ytterligere bidro til å gi et regelmessig inntrykk. Selv om over halvparten av røysene var mindre enn tre meter i diameter, var det også et betydelig antall større røysen med ulike former i dette feltet. Mange av disse var også konstruert på samme måte som de mindre røysene.

En større konsentrasjon av sirkulære anlegg var plassert ved foten av de to store gravmonumentene. En lang steinpakning framsto som et belte av stein som forbandt flere av de små røysene, omringet nesten det store monumentet og adskilte det fra resten av feltet. Rester av et lignende steinbelte ble avdekket nederst på østsiden av røysfeltet.

UTGRAVING AV HUNDRE RØYSER PÅ ÉN SESONG

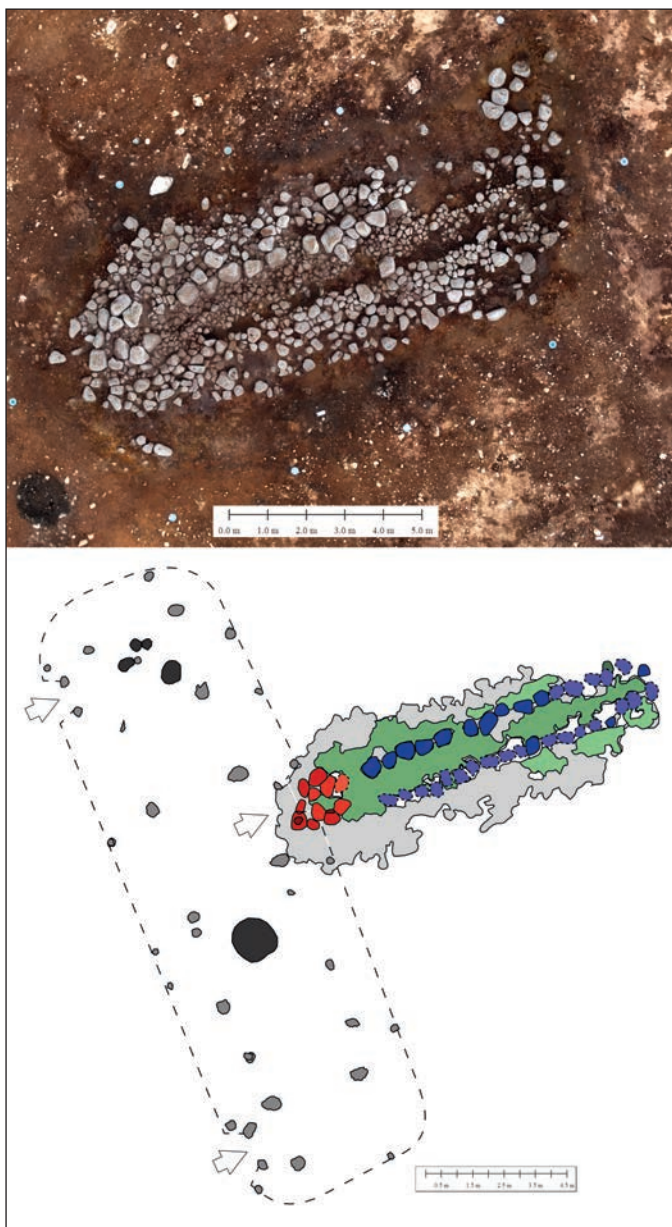
Utgravingen av røysene ga imidlertid begrenset informasjon, noe som gjorde tolkningsprosessen utfordrende. De fleste røysene manglet tydelige spor etter begravelser. Mange av de små røysene som var pent bygget, var helt funntomme. I de røysene der det ble gjort betydelige funn, lå gjenstandene som regel nær bunnen av anleggene. Funnfattigdommen som preger mange av røysene, gjør det vanskelig å definere dem som gravanlegg, uten at de framstår som rydningsrøysen av den grunn.

Små mengder brente menneskebein ble funnet i kun fem av røysene. Dette kan skyldes de dårlige bevaringsforholdene. Røysene var gjennomgående luftige steinkonstruksjoner uten jordfyll, noe som har bidratt til veldig dårlige bevaringsforhold for organisk materiale.

Flintavslag, brente skjell, jernslag og leirkarskår er de vanligste funnkategoriene, og finnes i mer enn en tredjedel av røysene. Mengden leirkarskår varierer fra noen få gram til flere kilo. Keramikken er sterkt fragmentert og grovmalgret, uten dekor eller overflatebehandling. To karformer er dominerende, og disse blir betegnet som situlaformet (bøtteformet) og bolleformet. Keramikken ble ofte funnet spredt under røysene, noe som sier oss at den sannsynligvis var blitt knust før røysene ble oppført. Gjenstander knyttet til maling av korn, slik som malesteiner og kvernsteiner, ble funnet i mange av røysene.

Lignende funngrupper forekommer hyppig i mange andre graver fra yngre bronsealder og førromersk jernalder. Et karakteristisk trekk er mangel på personlige gjenstander som våpen og smykker. Funnene er i sterk grad fragmentert, og mange av dem tillegges symbolsk betydning. Det er som

Øverst: Fotogrammetri av røys 71 under undersøkelsen.

Under: Røys 71 liggende over hovedinngangen til hus 2. Dette huset er datert til eldre romertid. Illustrasjon: Theo Gil Bell, AM, UiS

steinbelte, kan – ut fra radiologiske dateringer – ikke være tidligere enn 450 f.Kr., og den andre kan ikke være anlagt tidligere enn 700 f.Kr.

På Eikebakken viser det arkeologiske materialet at det har vært en periode på omtrent 350 år uten aktivitet. Det botaniske materialet viser at vegetasjonen vokste igjen i denne perioden fra 300 f.Kr.–100 e.Kr., noe som bekrefter inntrykket av at høydetraket gikk ut av bruk.

ET GAMMELT RØYSFELT TAS I BRUK IGJEN

I løpet av romertid, en gang mellom 100 og 300 e.Kr., konstrueres en ny bygning midt på terrassen. Den skiller seg ikke ut fra andre samtidige bygninger i Rogaland med hensyn til størrelse eller konstruksjonstrekk. Lokaliseringen i sentrum av et stort gravfelt indikerer derimot at den kan skille seg ut i forhold til andre kjente gårdsbygninger. Etter at bygningen gikk ut av bruk, ble et nytt monument av betydelig størrelse plassert over hovedinngangen. Monumentet framstår som en lang steinlegging og skiller seg ut fra andre røyser på feltet. Den var orientert i 90 graders vinkel ut fra bygningen – med to lange, parallelle rader av store steiner som fører inn mot den forlatte bygningens inngang. Mellom de to radene av større stein ble det funnet mengder av jernslag og leirkarskår. Alt var dekket av et lag med mindre steiner. Monumentet framstår både som en passasje og en stengning av bygningen. Både bygningens lokalisering blant tidligere graver og røysa som ble anlagt over inngangen antyder at det ikke dreier seg om en vanlig gårdsbygning. Kanskje var dette en helt spesiell bygning som fortjente å bli «begravd» i ei røys, eller skulle røysa lukke bygningen for andres innsikt?

Røysfelt er resultat av diverse prosesser og handlinger med lang brukstid. Det at en bygning også ble begravd her, illustrerer ulike og komplekse endringer i stedets betydning gjennom en sammensatt forhistorie: fra en gårds plass til et gravfelt, og fra et gravfelt til kanskje noe annet?

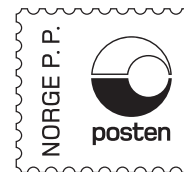
Forfatter

Theo Gil Bell er arkeolog og prosjektleder ved Arkeologisk museum, UiS.

om prosessen som startet ved kremasjon av avdøde, preget begravelsesritualene – i form av ødeleggelse av hverdagslige gjenstander som til slutt havnet i røysene. Leirkarene kan ha blitt benyttet til å bære de brente beinene til begravelsesstedet, før karene ble intensjonelt knust. Både malesteiner og kvernsteiner kan ha blitt brukt til å knuse de brente beinene til beinpulver.

De fleste dateringene som er knyttet til disse gravene, faller innenfor overgangen mellom bronsealder og førromersk jernalder, mellom 700 og 300 f.Kr. En av de større røysene, med den mest dominerende plasseringen med tilhørende

Avsender
Museumsforlaget
Kjøpmannsgata 23
7013 Trondheim

spormagasin.no

SPOR HAR FÅTT SIN EGEN NETTSIDE

SPOR har fått sin egen nettside. Her finner du artikler som har stått på trykk tidligere, og alle utgitte numre som nedlastbar pdf. Ta en titt på **spormagasin.no**

Foto: Åge Hojem/NTNU

 NTNU | Vitenskapsmuseet

Museumsforlaget

Museumsforlaget er et nisjeforlag som utgir bøker om kulturarv. Vi satser på historie, arkeologi og andre fag som forteller om fortid og nåtid for framtida. Våre utgivelser har høy faglig kvalitet og forlaget er godkjent som publiseringskanal for vitenskapelig publisering. Vi tar imot manus og bokideer for vurdering.

NR. 2 - 2020
BLAD NR. 70 • 100 KR

Abonnement på SPOR

Fra 2020 koster et årsabonnement (2 nummer) 195 kr.

Enkelthefter koster 100 kr.

Mer informasjon finner du på www.museumsforlaget.no

Museumsforlaget | Kjøpmannsgata 23, NO-7013 Trondheim

Telefon [47] 47 47 87 47 | post@museumsforlaget.no | www.museumsforlaget.no